

MIASTO - ŚWIADEK HISTORII: DOBRO I ZŁO, PIĘKNO I BRZYDOTA

THE CITY - WITNESS OF HISTORY: THE GOOD AND THE BAD, THE BEAUTY AND THE UGLINESS

*Marii oraz Kazimierzowi Flagom z córkami Joanną i Martą
dla upamiętnienia fascynującej przygody Bałkańskiej*

Wojciech Kosiński

Prof. zw. dr hab. inż. arch.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Pracownia Proj. Arch. Krajobrazu

STRESZCZENIE

Wśród pól badawczych dotyczących problematyki miast średnich, jest jedno szczególnie ciekawe i rzadko spotykane. Dotyczy ono takich miast - lub takiego miasta średniej wielkości - które dzięki niezwykłemu zbiegowi uwarunkowań, zostaje wyniesione do godności stolicy. Może to być stolica: państwa, kultury, handlu i przedsiębiorczości, sportu a nawet rozrywki, uciech i hazardu. W tym zbiorze oczywiście status stolicy państwa jest szczególnie prestiżowy dla miasta średniej wielkości. Taki właśnie przykład został niniejszym przebadany i przytoczony. Jest nim stolica Macedonii - Skopje¹.

To unikalne miasto - ważny świadek europejskiej historii, zostało tutaj ukazane w panoramie czasoprzestrzennej. Szczególnie wydobyte zostały trzy urbanistyczno-architektoniczne czasokresy. Są to: pierwotna ewolucja ku statusowi miejskiemu i mini - metropolitalnemu w regionie; - z kolei tragiczny czas katastrofального trzęsienia ziemi i fascynującej modernistycznej /późno modernistycznej odbudowy; - wreszcie czasy najnowsze - skrajnie konserwatywny/wsteczny kulturowo Program Skopje 2014. Jest on wykwitem niezdrowej sytuacji politycznej, wynikającej z równie patologicznej wersji transformacji ustrojowej na Bałkanach po 1989 roku. przejawia się zdumiewającym, kiczowatym neo - socrealizmem XXI wieku.

Słowa kluczowe: Bałkany, Macedonia, Skopje, planowanie, urbanistyka, architektura, przestrzenie publiczne, tożsamość miejsca, narracja, tradycja, innowacja, twórczość.

¹ Kosiński, Wojciech. 2014. "Miasto średniej wielkości jako metropolia". Urban Landscape Architectural Renewal ULAR, 2013. Monografia pokonferencyjna. Red. Juzwa, Nina; Sulikowska Ociepka, Anna. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej. Gliwice, 8 ss., 8 ilustr., w druku; przedmiotowy rozdział stanowi zwięzły, esencjonalny skrót niniejszego artykułu.

ABSTRACT

In the fields of scientific research concerning medium-size towns/cities, there is always one that is extraordinary, attractive and rare. Depending on the towns/cities - or the one special town/city - in medium size, which thanks to an unusual set of coincidences or circumstances, is elevated to the position of the capital. It can be a capital of: a state, the culture, of trade and business, sports and even of pleasure, hedonism and gambling. Within this selection surely the position of the capital of a state is particularly prestigious, for a medium-size town/city. Such a sample has been hereby examined and described. This is the capital of the state of Macedonia - Skopje¹.

This unique town/city - an important witness of European history, is here presented as a time-space panoramic view. Exposed are the three urban-architectural time-periods. The first is a period of a primary evolution; from origins - towards a status of a town and specifically a regional mini-metropolis. The second is the tragic time of the catastrophe of the earthquake and the fascinating rebuilding of the modern/late-modern city. Finally - there is contemporary, extremely conservative/reactive Program Skopje 2014. It is the result of an insane political situation, as a result of pathological transformation in the Balkan region after 1989. It occurred in a surprising, kitschy neo-socrealism of the 21st Century.

Key words: Balkans, Macedonia, Skopje, city planning, urbanism, architecture, public spaces, identity of place, narrative, tradition, innovation, creation.

Na tle poprzednich - syntetycznych badań autora², wyróżnił się i został niniejszym sprecyzowany przykład jednostkowy. Okazał się on fascynujący: najpierw jako silna impresja, a następnie jako poważny temat naukowy, coraz bardziej wciągający w toku badań szczegółowych. Aktualnie, wskutek postępujących prac realizacyjnych *in situ*, temat ów jest coraz bardziej ekscytujący swą kontrowersyjnością. Ten przykład bowiem, jako pole badawcze, silnie zaostrza kwestię dobra i piękna, a w konsekwencji wyż. wym. kontrowersyjności - również zła i brzydoty. Tych atrakcji intelektualnych i emocjonalnych dostarcza badaczowi miasto Skopje (ryc. 1A). Jest ono zagłębie w legendarną erę krain i ludów bałkańskich. Następnie - wnika w nie dość zdefiniowaną pra- historię³ macedońską. Splata się przez wieki w różnorodny sposób z wielkością Grecji, co aktualnie, po transformacji na progu XXI wieku stało się z nagłą podwodem regionalnych swarów.

Jest Skopje w czasach antyku ważnym ośrodkiem: macedońskim - z racji geografii i narodowości, a greckim z racji władzy i państwowości. Znaczenie osiąga zwłaszcza w epoce późnoklasykcyjnej, a wreszcie - w schyłkowej, ale frapującej erze hellenistycznej⁴. Personalnie jest związane historycznie z hegemonią rodzimych wodzów i władców : Filipa

² Kosiński, Wojciech. 2012. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przedmodernistycznych: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - places friendly to the people in pre-modern cities: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 18. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 7-46.

Tenże: 2013. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach modernizmu do roku 1945: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - people friendly places in the modernist cities before 1945: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 19. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 7-38.

Tenże: 2013. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach modernizmu od roku 1945: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - people friendly places in the modernist cities since 1945: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 20. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 35-94

³ Gąssowski, Jerzy. 2008. "Prahistoria sztuki". Wydawnictwo Trio. Warszawa, 260 ss., passim.

⁴ Abramowiczówna, Zofia. 2002. "O sztuce starożytnej". Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń, 152 ss., passim.

Drugiego i Aleksandra Wielkiego, do których historia dodała oficjalne przymiotnikowe imię Macedoński. Jest to okres datowany na lata około 380-320 pne. Ten wątek wielkiego dziedzictwa silnie odzwierciedla się w poczynaniach urbanistyczno- architektonicznych po roku 2010. Wielkim powodem do patriotycznej dumy Skopjan i Macedończyków, jest udokumentowany fakt narodzin jednego z największych cesarzy bizantyńskich Justyniana Pierwszego Wielkiego (482-525) w majątku podmiejskim nieopodal Skopje - Taurinium; obecnie jest to przedmieście Taor.

Ryc. 1. Postać i geneza. --- A. Aktualny plan Skopje. Plan ukazuje charakterystyczną, piękną postać "motyla", którego centrum historyczne zaznaczono literą "C". Ta dzisiejsza forma miasta jest tożsama z kształtem pierwotnym. Wynika on z wpisania osadnictwa w terenową hipsometrię (ukształtowanie) i fizjografię (pokrycie). Źródło: na podstawie danych z: <https://imageshack.com/4/3u23h7j> opracowanie Studio AS Wojciech Kosinski, grafika Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński. --- B. Najstarsza część cytadeli z okresu antyku greckiego i rzymskiego. Miejsce poszukiwań archeologicznych i rekonstrukcji. Oddalony minaret symbolizuje wieki okupacji Otomańskiej oraz współczesny wielokulturowy status miasta.

Fig. 1. The character and origin. --- A. The current plan of Skopje. The plan shows a characteristic, beautiful figure of a "Butterfly," whose historical center was marked with the letter "C". The present form of the city is the same as the original shape. It results from the inclusion of settlement in the terrain hypsometry (shape) and physiography (cover). Source: based on data from: <https://imageshack.com/4/3u23h7j> development by Studio AS Wojciech Kosinski, graphics Dariusz Kronowski, Milosz Zielinski. --- B. The oldest part of the citadel from the Greek and Roman antiquity period. The place of archaeological exploration and reconstruction. The distant minaret symbolizes centuries of the Ottoman Army occupation and the contemporary multicultural city status

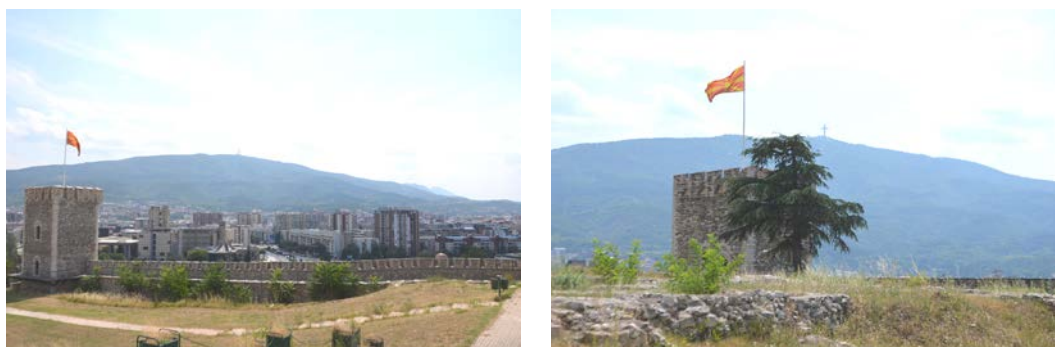

Ryc. 2 Zbliżenia najlepiej zachowanych fragmentów najstarszej części cytadeli z okresu antyku greckiego i rzymskiego. --- A. Narożnik "pra - bastionowy". Tenże fragment oraz "minimalistyczna" rekonstrukcja współczesna muru obronnego. W głębi jedna z dzielnic obrzeżnych wtopionych w krajobraz wzgórz.

Fig. 2. Closeup of the best-preserved fragments of the oldest part of the citadel from the Greek and Roman antiquity period. --- A. The corner of "pre - bastion". This fragment and "minimalist" contemporary reconstruction of the defensive wall. In the background: one of the peripheral districts embedded in the landscape of the hills.

Był to jeden z najznakomitszych chrześcijańskich cesarzy rzymsko-bizantyńskich, budowniczy kościoła San Vitale w Rawennie, święty w Kościele prawosławnym, mąż osławionej Teodory. Przysparzało to Macedonii ze Skopje na czele, silnej pozycji w Cesarstwie. Potem już przez wieki stanowiło ono główny ośrodek regionu Macedonii. Region i jego stolica kompletują na swym kronikarskim koncie palimpsest przeróżnych zapisów historii, często arcy-dramatycznych, w tym wielowiekowy ucisk zniewolenia przez islamskie imperium Osmańskie (Ottomańskie). Obejmowało ono tak gigantyczne obszary, że wskutek jego rozpadu w czasoprzestrzeni od około roku 1800 do około roku 1920 powstały, odrodziły się lub uległy powiększeniu następujące państwa lub republiki federalne: część Rumunii, Bułgaria, Słowenia, Chorwacja, Serbia, Bośnia, Hercegowina, Macedonia, Albania, Grecja, Turcja, Syria, Irak, Jordania, Palestyna (1948 Izrael), Tunezja, Libia, Egipt, 2 wybrzeża Arabii Saudyjskiej⁵.

Po Wyzwoleniu Bałkanów z końcem pierwszej wojny światowej, Skopje stanowiło centrum federacyjnej krainy macedońskiej w ramach nowego państwa jugosłowiańskiego. Pod koniec drugiej wojny światowej było przejściowo stolicą marionetkowego i kolaboranckiego, macedońskiego państewka okupacyjnego pod kontrolą najeźdźców hitlerowskich. Po drugiej wojnie światowej, Skopje stało się centralnym miastem dzielnicy związkowej Macedonia w federacji komunistycznej Jugosławii - pod władzą marszałka Tito, będącej w konflikcie ze Stalinem i obozem państw Układu Warszawskiego, RWPG. Od czasu transformacji w 1991 roku, Skopje stanowi stolicę niezależnej Republiki Macedonii.

Ryc. 3 Główny korpus cytadeli z okresów Bizantyńskiego i Otomańskiego. --- A. Korona murów i baszta udostępnione dla zwiedzania. W głębi centrum zdominowane zabudową z 2 połowy lat 60. XX w. wzniesioną po trzęsieniu ziemi. Niższe podłużne jasne budynki wzdłuż alei to "The Wall" projektu Kenzo Tange. --- B. Fragment. Na wzgórzu Krzyż Milenijny, powód niezadowolenia ludności niechrześcijańskiej, pragnącej ustalonego równouprawnienia wyznaniowego.

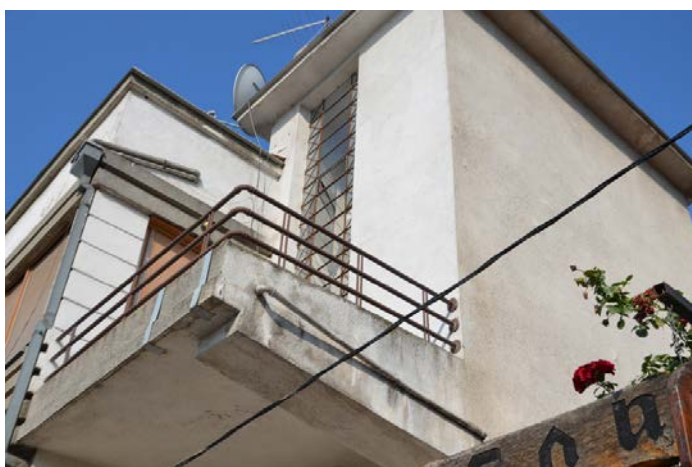
Fig. 3. The main body of the citadel from the Byzantine and Ottoman periods. --- A. Crown walls and tower are open to the public. In the background: the center dominated by 2 buildings from mid-1960s, built after the earthquake. The lower longitudinal bright buildings along the avenue are "The Wall" designed by Kenzo Tange. --- B. A fragment. Millennium Cross on the hill, the reason for the dissatisfaction of the non-Christian population, who want to establish religious equality.

W mieście tym, wspomniane długowieczne dzieje, wywarły wyjątkowo silne piętno w dziedzinach dobra i piękna - rozumianych i pozytywnie, i negatywnie. Dotyczy to zwłaszcza wydarzeń z XX. i XXI. wieku, a więc z epoki tożsamej z kulturą nowoczesną. Jest więc ono wyjątkowo atrakcyjnym studium przypadku dla problematyki rozwijanej systematycznie przez autora niniejszego artykułu. Po wiekach pierwotnych, o czym szerzej traktuje następny Rozdział 1, w ciągu minionego stulecia zaistniały co-najmniej trzy epokowe zdarzenia, wpływające na tożsamość i przyjazność tego miasta lub na zagrożenia i ograniczenia tych wartości.

⁵ "Imperium Osmańskie. Rozpad Imperium Osmańskiego. I wojna światowa. II wojna światowa. Jesień narodów 1989. Świat w latach 90." 2004. Atlas Historii Powszechnej -The Times Atlas of World History. Świat Książki sp. z oo - Bertelsmann Media. Warszawa, 184 ss.

Niniejsze zdarzenia są sprecyzowaniem wyżej wymienionego wstępnego zarysu i są pomocne w konkretyzacji badań szczegółowych. Pierwszy epokowy etap i jego finał to: - po kilku stuleciach zniewolenia i okupacji, po pierwszej wojnie światowej i dwóch powstaniach narodowo- wyzwoleńczych - uzyskanie wolności i prawa do samostanowienia przez Jugosławię. W 1918 r. powstaje Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, potwierdzone Traktatem w Trianon (tzw. Wersal 2). Od 1929 r. państwo przyjmuje nazwę Królestwo Jugosławii, jako federacja krajów bałkańskich w nowym podziale Europy (w tej mierze nasuwają się analogie z sytuacją Odrodzonej Polski: została powołana przez Traktat Wersalski w roku 1919, ratyfikowany w 1920). Drugi etap owej historii jest następujący. Podczas drugiej wojny światowej, w 1943 roku powołana zostaje Demokratyczna Republika Jugosławii z królem, która przetrwała dwa lata - do końca wojny.

W r. 1945 - w drugim wielkim, nowym podziale Europy w toku XX. wieku, z racji kluczowej roli partyzantki komunistycznej w walce z nazistami i w wyzwoleniu kraju, pod dowództwem późniejszego marszałka i prezydenta Tito, ustalony zostaje status Jugosławii jako państwa komunistycznego, pod nazwą Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii. Jak wyżej wspomniano, była ona niezależna od Związku Sowieckiego i RWPG, za to subtelnie współpracująca z Zachodem (pomoc ekonomiczna i wsparcie polityczne, ew. siłowe przeciw ZSRR, a w zamian za to np. korzystne dla Zachodu otwarcie dla taniej turystyki). Wreszcie następuje trzeci kluczowy etap. Na przełomie lat 80/90 XX w. w ramach Wielkiej Transformacji Europy Wschodniej, następuje rozpad Jugosławii, wojna domowa, a od roku 1991 powstaje wolna Republika Macedonii ze stolicą w Skopje.

Ryc. 4 Modernizm międzywojenny Republiki Jugosławańskiej w śródmieściu. --- A. Willa z działalnością gospodarczą. B --- Kamienica, przed wojną czynszowa, obecnie własnościowa.

Fig. 4. The interwar modernism of the Yugoslav Republic in the downtown. --- A. Villa with a business. B --- The tenement, rented before the war, now under ownership.

Jego aktualna populacja ok. 510 tys. osób określa status miasta średniej wielkości; np. dla porównania - Belgrad liczy 1,3 miliona mieszkańców. Toteż ów status, jako stolicy wolnego państwa europejskiego może wydawać się zdecydowanie skromny; a z tym mogą wiązać się ewentualnie kompleksy władz i poszukiwanie pozycji metropolitalnej w nienaturalny sposób - "na siłę, za wszelką cenę". O tym świadczyć może dalej przedstawiony Program Skopje 2014. Są jednak za granicą pozytywne precedense w dziedzinie stolic państwowych udanych, niewielkich a za to bardziej kameralnych, przy tym / dzięki temu, dobrze funkcjonujących. W kilku krajach światowej rangi, stolicami nie są czołowe metropolie, ale miasta średniej wielkości. W Holandii skromna Haga piastuje zaszczytną rolę stołeczną, a nie Amsterdam ani Rotterdam. Podobnie w Australii drugoplanowa Canberra spełnia idealnie misję stolicy, a nie Sydney lub Melbourne.

W Kanadzie stolica nie jest ulokowana w metropolitalnym i spektakularnym mieście takim jak Toronto, Montreal lub Vancouver, ale w czwartej w kolejności, znacznie mniej od nich ciekawej Ottawie. Kuriozalnym przykładem w tej dziedzinie jest Brasilia, absurdalnie wykreowana w dżungli bez jakichkolwiek czynników miastotwórczych, parokrotnie mniejsza niż Rio i kilkakrotnie mniejsza niż Sao Paulo. W USA stolicą nie jest żaden z gigantów Wschodniego lub Zachodniego Brzegu takich jak Nowy Jork, Chicago, Filadelfia, Boston, Los Angeles lub San Francisco, ale dwudziesty czwarty w kolejności pod względem liczby mieszkańców Waszyngton. Jest on jednak idealny w tej roli - kameralny i wyjątkowo zadbane w sensie wytworzenia centrum o postaci monumentalnej - jakby metropolitalnej, stołecznej właśnie⁶.

Ryc. 5 Państwo i miasto "na dorobku" po wojnie. --- A. Pomnik stanowiący kulminację monumentalnego założenia Wyzwoliciele Skopje 13 listopada 1944. Jugosławia została oswojona własnymi siłami komunistycznej armii partyzanckiej wspieranej przez Zachodnich aliantów, bez udziału Sowieców. Dzięki temu nowe komunistyczne państwo pozostało niezależne od Moskwy. --- B. Relikty zgrzebnej powojennej gospodarki pozostały śladowo do chwili obecnej. Lotnisko imienia Aleksandra Wielkiego w Skopje stanowi powód konfliktu z Grecją, która posiada aeroport o identycznej nazwie. Źródło: portal turystyczny <http://skopjeknox.wordpress.com/2011skopje-macedonia-istanbul/>

Fig. 5. Country and the City "achievements" after the war. --- A. A statue being the culmination of a monumental complex: Liberators of Skopje November 13, 1944. Yugoslavia was liberated by its own communist guerrilla army, supported by the Western Allies, without the Soviets. Thanks to this, a new communist state remained independent from Moscow. --- B. Remnants of a postwar economy remain marginally to the present. The Alexander the Great Airport in Skopje is the reason of the conflict with Greece, which has an airport with the same name. Source: a tourist portal: <http://skopjeknox.wordpress.com/2011skopje-macedonia-istanbul/>

Ten ostatni, wspaniały i wysoki przykład stał się daleką ideową inspiracją - na poły z wzorcem rzymskiego forum - dla Programu Skopje 2014⁷. Pod tą nazwą trwa od 2010 roku przebudowa centrum stolicy nowej Macedonii - właśnie historycznego Skopje. Jest to w zamyśle przestrzeń monumentalna, lecz w rzeczywistości jednak negatywna: populistyczna, wręcz prostacka i pseudo-historyczna - sensacyjna w swej kontrowersyjności. Archetyp antyczny lub nowożytny eklektyczny (Paryż Drugiego Cesarstwa) został potraktowany w wydaniu i manierze fatalnie zdeformowanej, kiczowatej, socrealistycznej jakby, stalinowskiej, wschodniej, sub-mentalnie wręcz azjatyckiej. Państwo a ściśle ekipa dzierżąca władzę, deklarująca ambicje republikańskie i demokratyczne zafundowała z pieniędzy podatników ale bez ich wiedzy i zgody, serce stolicy i kraju w stylu najgorszych tyranów i totalitarystów⁸ (ryc. 31A-37B).

⁶ Zachariasz, Agata. 2010. "Przestrzeń pamięci waszyngtońskiego Mallu". Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Krakowskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk. Red. Nauk. Kosiński, Wojciech. Kraków, s. 161-184.

⁷ Traikovskiy, David. 2013. "Uwarunkowania i skutki programu Skopje 2014". Wywiad uzyskany przez autora artykułu 07_14; rozmówca jest dr. historii w miejscowym Uniwersytecie im. św. Cyryla i Metodego. Skopje, notatki w posiadaniu autora artykułu.

⁸ Por. centrum stolicy Albanii, miasta Tirana. "Tirana 2013". Własne fotografie i notatki w archiwum autora artykułu.

1. HISTORIA DOBRA I PIĘKNA - BOGATA, CHWALEBNA I TRUDNA

Dla pełniejszego zrozumienia motywacji mocodawców co do użycia nachalnego historyzmu dla upięknienia miasta w drugiej dekadzie XXI wieku – epoce hiper-modernizmu, należy poznać historię miasta, do której odwołują się wspomniani mocodawcy. To bohaterskie i godne miasto, będące wyjątkowo doświadczonym świadkiem historii, ma przeszłość bogatą, dramatyczną, o wysokich wartościach - także z punktu widzenia przestrzennego: krajobrazowego, urbanistycznego i architektonicznego. Należy to rozumieć wraz z detalami architektonicznymi oraz co b. ważne - urbanistycznymi (wł. *arredo urbano*). Są nimi np. urządzenia terenowe, tzw. mała architektura, rzeźby - pomniki i akcenty, a także detale czysto użytkowe, np. balustrady mostowe, które w Skopje były i są bardzo ważne.

Jego prahistoria⁹ jako głównego miasta w regionie Macedonii jest zarysowana od 4 tysiąclecia p.n.e. Tradycja ta jest wyznaczona pozostałościami po kulturze znakomitych ludów. Byli nimi: 1. Dorowie (por. późniejszy styl dorycki), 2. Makedonowie (byli społeczną podstawą kolonizacji greckiej), 3. Ilirowie (na nich została zbudowana kolonia rzymska Iliria od 2 w. p.n.e), 4. Dalmatowie i 5. Albańczyki (otaczają Macedonię od zachodu, oddzielając ją od Adriatyku). Kraina i miasto podlegały też wpływom ze strony Bułgarów, tj. od wschodu. Ważnym reliktem archaicznym w krajobrazie na obrzeżu Skopje, są pozostałości wczesnohistorycznego grodu i osady Skopsko Kale. Budowla jest pochodzenia iliryskiego, a następnie greckiego (fenomenalnie piękna statua Wstydliva Wenus wykopana w 2008 r.) i rzymskiego. Forteca wzniesiona jest na wzgórzu dominującym nad rzeką Wardar na przeciwnym brzegu niż centrum, w odległości kilkuset metrów od Placu Macedonia, w kierunku północnym (ryc. 1B-3B).

Ryc. 6 Nad ranem w dniu planowanego obchodzenia popularnych imienin św. Anny, 26 lipca 1963 o godz. 5:17 nastąpiło koszmarnie trzęsienie ziemi. Źródło: portal edukacyjny czasopisma Life <https://fbcdn-sphotos-ca.akamaihd.net/hphotos>. --- A. Śródmieście. B --- Dzielnica mieszkaniowa.

Fig. 6. In the morning celebrations on the day of the popular nameday -St. Anne, 26 July 1963 at. 5:17 there was a terrible earthquake. Source: Educational portal of Life magazine <https://fbcdn-sphotos-ca.akamaihd.net/hphotos>. --- A. Downtown. B --- Residential area

Jednak najważniejsze, już w pełni udokumentowane historycznie są dzieje Macedonii i Skopje z okresu greckiego, zwłaszcza hellenistycznego, związanego z wspomnianymi królami: Filipem Drugim Macedońskim i jego synem Aleksandrem Macedońskim zwanym Wielkim. Jego postacią jest osobą sporną w historii relacji Macedonii (dawniej Jugosławii) z Grecją. Kuriozalnym przykładem tego sporu są dwa lotniska nazwane imieniem Aleksandra Wielkiego: w Skopje i w greckiej Kawali. Między trzecim a drugim wiekiem p.n.e. dawne Skupi, następnie Skopje - już funkcjonuje w randze miasta, stolicy Macedonii. Jednak nie jest pewny fakt, a tym mniej okres lokacji. Od przełomu mileniów przed i po narodzeniu Chrystusa - kraina i miasto stają się kolonią rzymską. Podczas procesu roz-

⁹ Gąssowski, Jerzy. 2008. *"Prahistoria sztuki"*. Wydawnictwo Trio. Warszawa. 260 ss., passim

dzielenia cesarstwa rzymskiego i bizantyńskiego, Macedonia i Skopje doświadczają najeźdźców: Normanów, Bułgarów i Greków.

Następnie Macedończycy dostają się w 395 r. ne. pod władzę Bizancjum, co jest równoznaczne z ich religijną konwersją i przejściem na obrządek wschodni, już "na zawsze". Przez następne tysiąc lat - oprócz poddaństwa wobec Wschodniego Cesarstwa - Macedonia i Skopje przebywają "na domiar złego" jeszcze na przemian pod władzą carów Bułgarii i carów Serbii. Wreszcie popadają w 520-letnią niewolę turecką w r. 1392, a więc jeszcze ponad pół wieku przed upadkiem Konstantynopola (1453). Bałkany bowiem i Bliski Wschód, były dla islamistów poligonami badawczymi przed rozprawieniem się z Bizancjum i kolejnym zajmowaniem coraz większej części Europy. Było tak aż do czasów: najpierw odsieczy Sobieskiego, potem dwóch wojen bałkańskich na progu 1 wojny światowej i wreszcie - samej Wielkiej Wojny 1914-1919/20.

Ryc. 7 Budynek Dworca Głównego, stanowiącego zamknięcie głównej osi miejskiej. Jego stropy zwały się na oczekujących ludzi, a zegar zatrzymał się w momencie tragedii. --- A. W budynku aktualnie mieści się Muzeum Miasta. Zegar wciąż przypomina godzinę wydarzenia. --- B. Zburzona trzęsieniem ziemi struktura stanowi z konserwowaną trwałą ruinę.

Fig. 7. The Central Station building, which is the closure of the main axis of the city. Its ceilings fell upon the waiting people and the clock stopped at the time of the tragedy. --- A. Currently the building houses the City Museum. The clock still remains at the hour of event. --- B. The structure ruined by the earthquake is conserved and represents permanent ruin.

Te doniosłe wydarzenia dziejowe odepchnęły wreszcie (i jak na razie niezmiennie) mąhometan z powrotem ku Bosforowi na skraj Azji. Odciażyło to od ich okupacyjnego jarzma Bałkany i oddaliło zagrożenie islamem reszty Europy. To stworzyło narodom i krajom bałkańskim warunki do samostanowienia. Zaistniała jeszcze w XIV. wieku sytuacja spowodowała i do dziś powoduje interferencje i komplikacje w relacjach religijnych w Skopje na styku prawosławia z islamem. W konsekwencji to zetknięcie pociąga za sobą różnicowania w dziedzinie szeroko rozumianej kultury: od międzyludzkiej¹⁰ po artystyczną. W XVII. wieku odnotowano w Skopje niemal zrównoważone ilościowo 5 różnorodnych narodowości żyjących w wielokulturowej harmonii i analogicznie 5 różnorodnych religii, którym towarzyszyła wzajemna tolerancja wyznawców. Były to i są nadal (kolejność według populacji w chwili obecnej): prawosławie, islam, religia grecko-katolicka, religia rzymsko-katolicka, protestantyzm.

Jednak w okresie 1850-1870 na tle patriotycznych i wyzwoleńczych nurtów w Europie (Grecja, Niemcy, Polska, Włochy) silnie ożyły na Bałkanach chrześcijańskie ruchy religijne, związane z patriotyzmem etnicznym. W 1893 roku na terenie wyzwolonej Grecji, związała się organizacja patriotyczna Macedonii i Bułgarii ukierunkowana na cel wyzwolenia spod jarzma Osmańskiego. Na przedprożu Wielkiej Wojny czyli pierwszej wojny światowej, kolejne lokalne wyżej wspomniane tzw. wojny bałkańskie, spowodowały zasadnicze przemiany w regionie, torując drogę do powstania nowoczesnej Europy. W 1912 roku

¹⁰ Muhić, Ferid i Kamilov, Rumen. 2011. "Skopje. A City to be Discovered". Wyd. Department for Local Economic Development. Skopje, 64 ss.,passim.

ramach pierwszej z ww. wojen bałkańskich, wyzwolęcza wielonarodowościowa obywatelska armia, a niej także w znaczącej sile patrioci albańscy i serbscy, korzystając z osłabienia tureckich okupantów, odbiła z ich rąk m.in. Macedonię i Skopje.

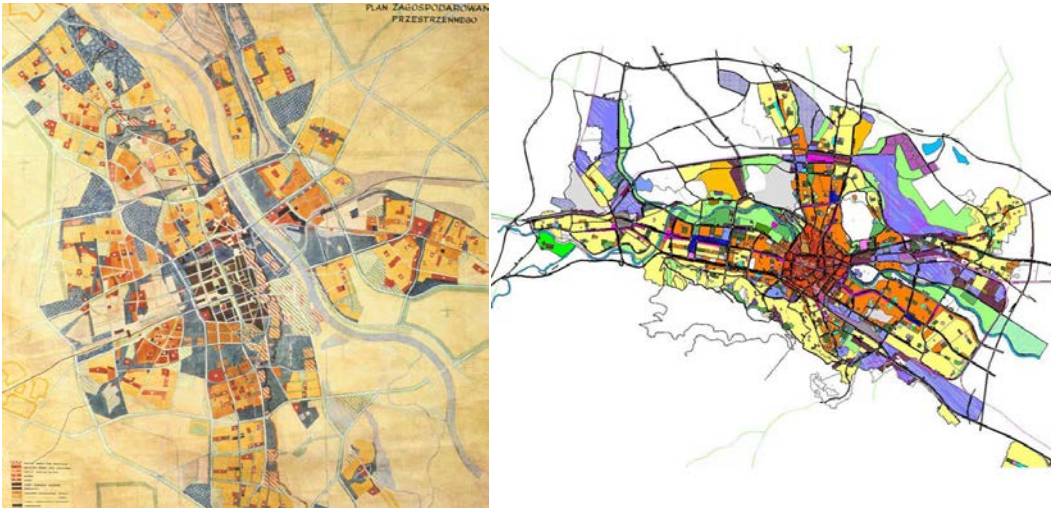
Ryc. 8 Dawny Dworzec Główny, obecnie Muzeum Miasta. --- A. W atrialnym ogrodzie eksponowane są zabytkowe nagrobki ze śnieżnobiałego marmuru. --- B. Pierwszym darem macedońskiego artysty dla Muzeum (pierwszym w ogóle był obraz namalowany specjalnie i darowany przez Picassa) jest turpistyczna rzeźba Umierająca Kobieta. Źródło: strona edukacyjna <http://www.international-art-studio-collection/sculptures/blesok.com.mk>

Fig. 8 Former Central Railway Station, now the City Museum. --- A. In the atrial garden snow-white marble historic tombstones are exhibited. . --- B. The first gift to the Museum from the Macedonian artist is the sculpture of a Dying Woman (the first was a picture specially painted and donated by Picasso). Source: educational site <http://www.international-art-studio-collection/sculptures/blesok.com.mk>.

Silny patriotyzm/nacjonalizm i waleczność Macedończyków podczas 1 wojny światowej zmierzały - po jej zakończeniu - do uzyskania niepodległości. Macedończycy przy wsparciu Bułgarii postawiły to zagadnienia na obydwu konferencjach: Wersalskiej i na konferencji w Trianon. Jednak Grecja i Serbia odrzuciły/"storpedowały" ten zamiar. Powstało więc - jak wspomniano wcześniej - pluralistyczne, federacyjne Królestwo Jugosławii, potwierdzone ostatecznie w 1929 r. Macedonia była w nim na 4 miejscu ważności po Serbii, Chorwacji i Słowenii, a regionalną autonomię w stosunku do dominującej Serbii, wysłużyła sobie siłą swych organizacji patriotycznych i uznaniem jej aktywności militarnej podczas wojny.

W okresie międzywojennym, zwłaszcza w latach 30. XX w. - idea separatystyczna Macedonii była stymulowana przez międzynarodowy komunizm. Wsparcie to występowało zwłaszcza od strony Bułgarii, w osobie Pierwszego Sekretarza Międzynarodówki Komunistycznej - Georgi Dymitrowa, zwłaszcza w jego wystąpieniu na forum Ligi Narodów w 1934 roku. Przynajmniej doprowadziło to do uznania osobnej narodowości macedońskiej i do autonomii językowej. W tych sytuacjach zaistniała wówczas - i nadal istnieje - silna tensja pomiędzy narodami Macedonii i Serbii, które od 1991 roku są odrębnymi państwami. Jest to jedna z przyczyn siłowego samo-prezentowania się Macedonii i Skopje, co wykwiła m.in. programem Skopje 2014.

Druga wojna światowa przebiegła w Macedonii, a więc i w Skopje - podobnie jak w większości krain bałkańskich - wyjątkowo dramatycznie. W latach 1941-1945 była okupowana formalnie przez wojska rozbójniczych państw "osi". Faktycznie z ich nadania okupantami były wasalskie wobec "osi" wojska odwiecznych przeciwników -sąsiadów Macedonii tj. Albanii i Bułgarii, które szykowały się do podziału Macedonii pomiędzy siebie. Ich okresowo udaną próbą w tej materii było w maju 1941 r. uzyskanie u hitlerowskiego komendanta Macedonii i Skopje - jego rozkazu oddania przez tej krainy i miasta jako swoistej "gubernii" w ręce bułgarskich kolaborantów. Pozornie paradoksalnie brali w tej antymacedońskiej intrydze udział wyż. wym. komuniści - dawni prowokatorzy z okresu międzywojennego, zdradzili swe idee wolnościowe związane m.in. z wolną Macedonią - i przeszli na stronę nazistów.

Ryc. 9 Planowanie przestrzenne. --- A. Inspiracja: wzorcowy znakomity Plan Warszawy autorstwa Zygmunta Skibniewskiego, z udziałem Adolfa Ciborowskiego, wykonany w Biurze Odbudowy Stolicy BOS, 1949. Źródło: archiwum Haliny Skibniewskiej. --- B. Doskonały Plan Odbudowy Skopje wykonany na zlecenie ONZ, autorstwa Adolfa Ciborowskiego z zespołem Biura Planowania Przestrzennego w Warszawie, 1963-1964. Źródło: portal edukacyjny <http://polacywmacedonii.net/wywiady/adolf-ciborowski/>

Fig. 9. Spatial Planning. --- A. Inspiration: excellent plan of Warsaw by Zygmunt Skibniewski, with Adolf Ciborowski made in the Office of Capital Reconstruction BOS 1949. Source: archive of Halina Skibniewska. --- B. An excellent Plan of Skopje Reconstruction commissioned by the United Nations, by Adolf Ciborowski with the Spatial Planning Office team in Warsaw, 1963-1964. Source: educational portal <http://polacywmacedonii.net/wywiady/adolf-ciborowski/>

Ryc. 10 Projekt urbanistyczno - architektonicznego zagospodarowania Centrum Skopje, wykonany na zlecenie ONZ. Autor Kenzo Tange z zespołami międzynarodowymi. Źródło: na podstawie różnorodnych materiałów, opracowanie Studio AS Wojciech Kosiński; grafika Dariusz Kronowski, Miłosz Zieliński. --- A. Rzut - schemat Planu Realizacyjnego. Widoczne tzw. Ściany "The Walls" (W-W) i tzw. Brama "The Gate". (G). --- B. Perspektywa od strony wschodniej, od tzw. Bramy "The Gate".

Fig. 10. The urban - architectural Project of Skopje center development, commissioned by the United Nations. Designed By Kenzo Tange with international teams. Source: based on a variety of materials, development by Studio AS Wojciech Kosinski; Dariusz Kronowski graphics, Miłosz Zielinski. --- A. The plan - Implementation Scheme Plan. Also visible are the so called "The Walls" (W-W) and "The Gate". (G). --- B. Perspective on the east side, from "The Gate"

Brutalne rządy okupantów powodowały jednoznacznie anty nazistowską postawę społeczeństwa. Natomiast silne wsparcie społeczne uzyskali lewicowi partyzanci marszałka Tito, jedyni sprawiedliwi w ówczesnym "teatrze" wojennym na Bałkanach. Wtedy zrodziła się swoista, jugosłowiańska idea i koncepcja geopolityczna, fascynująca potem przez półwiecze w skali światowej. Jej specyfiką była ideologia komunistyczna, jednak patriotyczna i niezależna, z przyjazną orientacją w stronę demokracji Zachodnich (tak zwana południowo-zachodnia). Tito przeciwstawił się w ten sposób rosyjskiej i bułgarskiej kon-

cepcji komunizmu tzw. międzynarodowego a de facto "wschodniego": po pierwsze wrogię Zachodowi, w formie tzw. "zimnej wojny", a po drugie - służącego hegemonii imperium sowieckiego. W zaistniałej sytuacji, Skopje stało się od połowy wojny ważną ostoją tych sił patriotycznych.

Pod koniec wojny stanowiło kluczowy punkt makro strategiczny w procesie pokonania i zniszczenia lub odepchnięcia hitlerowców i ich kolaborantów, a w efekcie uwolnienia regionu bałkańskiego. Po wojnie Macedonia ze stolicą w Skopje weszła do federacji 6 krajów tworzących Jugosławię, uzyskując status partnerski w 1963 r. Nastąpił prawie trzydziestoletni okres prosperity republik jugosłowiańskich scalonych i utrzymywanych w tej całości przez osobę prezydenta Tito. Powojenna Jugosławia stanowiła niezwykle twórczy/eksperymentalny państwowy, krajowy i narodowościowy. Była w 3/4 otoczona nieprzyjacielnymi państwami bałkańskimi: Albanią, Grecją, Bułgarią i Rumunią, do tego bardziej liberalnymi Węgrami, a pośrednio - nienawistnym wobec Jugosławii - Związkiem Radzieckim. Jedynymi krótkimi granicami przyjaźni były - paradoksalnie jak na państwo komunistyczne - Zachodnie demokracje Włochy i Austria.

Ryc. 11 Centrum. Źródła: materiały edukacyjne Urzędu Miasta Skopje "Општина Центар" [Opsztina Centar, tj. Obszar Centrum]. --- A. Orientacyjny plan ukazujący główną kompozycję urbanistyczną. --- B. Zdjęcie satelitarne "orto - foto", obejmujące analogiczny obszar.

Fig. 11. The centre. Sources: educational materials from the City Office of Skopje "Општина Центар" [Opsztina Centar, Area Center]. --- A. Indicative plan showing main urban composition. --- B. Satellite Picture "ortho - photo", including the corresponding area.

Na fali wielkiej transformacji wschodnioeuropejskiej, po rozpadzie Jugosławii we wrześniu 1991 r., Macedonia w granicach dawnej republiki związkowej, stała się niezależnym krajem, a w październiku 1993 r. uzyskała członkostwo ONZ. Znajdując się "jak półwysep" na południowym skraju dawnego państwa jugosłowiańskiego, miała i wykorzystała możliwość izolacji od tragicznej wojny domowej w latach 90 XX w. Natomiast w r. 1999 znalazła się w poważnej destabilizacji podczas wojny w Kosowie, przyjmując ponad 1/3 miliona uchodźców, przez co silnie naraziła się odwiecznej wrogiej Serbii. W r. 2001 była żywotnie zaangażowana w zażegnanie separatystycznego powstania mniejszości albańskiej w północnym regionie swego kraju, zakończonych pokojowym traktatem z Albanią w Ohrydzie.

Trwa więc napięciogenna relacja Macedonii z sąsiadującymi, nie budzącymi zaufania a naprawdę wrogimi państwami: Serbią, Albanią i oczywiście "od zawsze" wrogą Grecją. Ta sytuacja wywołuje u polityków państwowych i samorządowych urzędujących w Skopje - "syndrom obłożonej twierdzy". To zjawisko jest czynnikiem skłaniającym ich do demonstrowania siły i potęgi swej państwowości, których jej *de facto* brakuje. Spektakularnym narzędziem dla takiej manipulacji legitymującej urzędników i ich popleczników do sprawowania władzy - stało się wykreowanie monumentalnego wyrazu/obrazu centrum swojej

stolicy¹¹. Jest to stary, wypróbowany chwyt populistyczny, stosowany przez tyranów od pra-histerycznej Mezopotamii - poprzez liczne przedsięwzięcia absolutyzmów od antyku do XIX wieku i totalitaryzmów XX wieku, aż do soc-realistycznej Moskwy i jej wasali. Program Skopje 2014 jest "pociotkiem" tamtych fałszywych nurtów, - zdumiewającym w globalnej epoce nowego modernizmu. Spóźniony socrealizm zagnieździł się pięknej skądinąd stolicy (por. dalsze rozdziały), pod paradoksalnym pozorem - też spóźnionego, postmodernizmu.

2. KATAKLIZMY I PIERWSZE REAKCJE

W listopadzie 1962 r. ulewne deszcze i braki w zabezpieczeniach rzeki Wardar m.in. na śródmiejskim odcinku Skopje, spowodowały dramatyczną powódź. Wskutek niej kilka tysięcy mieszkań i gospodarstw domowych oraz mnóstwo innych obiektów, a także przestrzeni publicznych i transportowych uległo trwałej zagładzie. Jeszcze przed zażegnaniem skutków tej katastrofy sprawdziło się odwieczne feralne przysłowie, że nieszczęścia mogą chodzić w parze. Nad ranem 26 lipca 1963 r. o godz. 05:17 nad, miasto zostało dotknięte gigantycznym trzęsieniem ziemi (ryc. 6A-7B). Pierwszy człowiek przybyły drogą lotniczą - dziennikarz David Binder z New York Times'a stwierdził i poinformował świat, że ruiny miasta wyglądały jak po bombardowaniu dywanowym. Główne liniowe epicentrum przetoczyło się wzdłuż rzeki, a więc pośrodku miasta. Runęło 70 procent domów mieszkalnych i około 80 procent budowli publicznych. Ofiara padły m.in. szkoły i uczelnie, teatry, kina, biblioteki, muzea, świątynie, banki, hotele, a także biurowce i budynki konsularne. W sumie utracono co najmniej 3/4 substancji miejskiej.

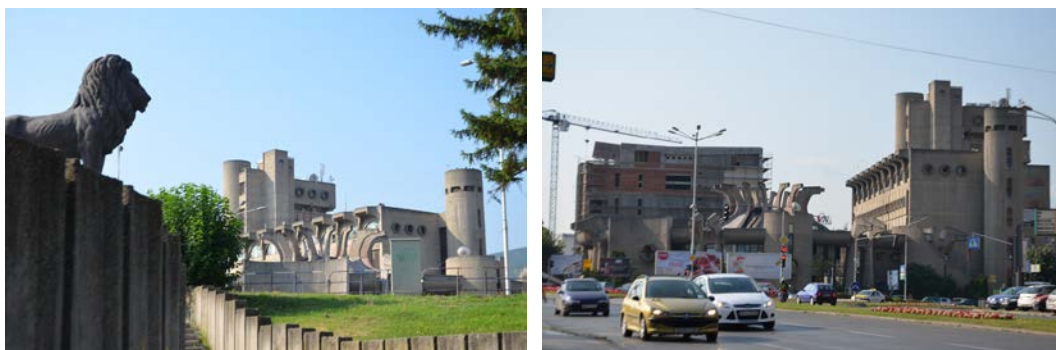
Ryc. 12 Nowa, nowoczesna architektura z okresu odbudowy. --- A. Arcydzieło Ruchu Nowoczesnego w architekturze: pre - minimalizm. Muzeum Sztuki Nowoczesnej autorstwa "Warszawskich Tygrysów". --- B. Śródmiejskie środowisko mieszkaniowe o mieszanej zabudowie: niskiej "ekonomicznej" z lewej strony i "pokazowej" brutalistycznej pośrodku. Z prawej strony nowy aranż usług gastronomicznych

Fig. 12. New, modern architecture from the period of reconstruction. --- A. A masterpiece of Modern Movement in architecture: pre-minimalism. Museum of Modern Art by "Warsaw Tigers". --- B. Downtown housing environment of mixed building: a low "economy" on the left side and "demonstration" of brutalist architecture in the middle. On the right side the new arrangement of catering services.

¹¹ Medarovsky, Daniel. 2013. "Transformation in post-Yugoslavian countries". Wywiad uzyskany przez autora artykułu 07_13; rozmówca jest dr. administracji i zarządzania w Uniwersytecie w Bitoli im. św. Klemensa z Ohrydy (Ohrydu). Ohryda (Ohryd), notatki w posiadaniu autora artykułu.

Liczba ofiar wyniosła ponad 10 tys. osób zabitych i zmarłych, ponad 3 tys. ciężko i ciężiej rannych oraz ponad 150 tys. pozbawionych miejsc zamieszkania. Wstrząs należał do najsilniejszych w historii współczesnej. Wg badań sejsmologicznych europejskich i amerykańskich wyniósł odpowiednio 5,9 - 6,1 stopni w skali Richtera. Dla porównania - podobny kataklizm który w trzy lata wcześniej osiągnął Agadir w Maroku - wyniósł 5,7 stopnia. Odbudowa tych obydwu nieszczęsnych miast, stała się - podobnie - poligonem doświadczalnym w dziedzinie implementowania współczesnej urbanistyki i architektury modernistycznej. W Agadir'ze jednak - pomimo pięknych nowych fragmentów, zwłaszcza centralnego parku i głównej dzielnicy "spływającej do morza", nie miała ona aż tak wielkiej skali i rozmachu jak w Skopje. Nie miała również aspektów tak dalece zaangażowanej pomocy międzynarodowej. Stało się tak, ponieważ państwo francuskie, jako do niedawna kolonialny okupant Maroka, ambitnie postawiło sobie na celu maksymalny - w zasadzie wyłączny udział pomocowy przy odbudowie¹².

W tragicznej historii architektury Skopje zapisały się szczególnie dramaty związane z kilkoma budynkami. Runął miejski meczet nad brzegiem rzeki, grzebiąc wierne osoby przybyłe na nocne i poranne modły. Renomowane hotele Macedonia i Skopie legły w gruzach grzebiąc kilkaset nocujących osób. Biurowiec *Kaprus* o formie punktowca po rozsypaniu się dolnych kondygnacji, osunął się podobnie jak *World Trade Center*. Rzeźczywiłą i symboliczną/pamiątkową ikoną dramatu - stały się budynki dworca kolejowego i poczty dworcowej. Pod dachami gmachu i wiatami peronów przebywały pomimo wczesnej godziny rzesze ludzi przemieszczających się o tej porze do pracy. Kataklizm spowodował całkowite zawalenie się przekryć i stropów dworca, powodując śmierć lub uwięzienie w guzach wielu setek osób, zwłaszcza tych którzy tłumnie oczekiwali pod dachem hali głównej na przyjazd pociągu ekspresowego do Belgradu. Ten super atrakcyjny, międzywojenny budynek ("modernistyczna świątynia") - tworzył zamknięcie perspektywiczne ulicy-osi łączącej z placem centralnym nad rzeką. Dom runął pozostawiając tylko około połowę fasady frontowej w miejscu gdzie mieściła się poczta dworcowa. Umieszczony na niej zegar zatrzymał się wskazując godzinę i minutę katastrofy (ryc. 7A,59A).

Ryc. 13 Różnorodne wcielenia zabudowy modernistycznej z okresu 1963 - 2013. --- A. Awangardowa podówczas architektura późno modernistyczna (*Late Modern Architecture*), brutalizm w eleganckim wydaniu, inspiracja ze strony Kenzo Tange. Lewy z lewej strony jest obecnym dodatkiem w ramach Projektu Skopje 2014. --- B. Ambitnie zaprojektowany współczesny blok korporacyjny - w budowie, prowadzi "dialog" z rzeźbiarskim, brutalistycznym zespołem biurowym z okresu wpływów Kenzo Tange

Fig. 13. Various modernist buildings from the period 1963-2013. --- A. Then avant-garde Late Modernist Architecture, elegant brutalism, inspiration from Kenzo Tange. The lion on the left side is the current addition of the Skopje Project in 2014. --- B. The ambitiously designed contemporary corporate block - under construction, and in "dialogue" with the sculptured, brutalist office complex from the period of Kenzo Tange receipts.

¹² Kosiński, Wojciech. 2011. *"Agadir: pobyt 1, pobyt 2"*. Fotografie i notatki prowadzone *in situ*, w posiadaniu autora.

Przywódca państwa marszałek Tito niezwłocznie przyleciał do Skopie. Wcześniej zdążył jeszcze przygotować i przesłać dwie ważne korespondencje. Pierwszą była - adresowana do społeczności narodościowej Macedończyków - depesza żałobna i kondolencyjna, wysłana w imieniu własnym i wszystkich narodów zamieszkujących inne związkowe Republiki Jugosławii. Zawierała szacunek dla tożsamości macedońskiej, co znamionowało kulturę autora bliższą federalizmowi USA niż totalitaryzmowi Związku Republik Sowieckich. Okazało się więc, że Tito mimo komunistycznej orientacji (jednak o proveniencji nie sowieckiej ale bardziej bułgarskiej - poprzez G. Dymitrowa) okazał się w swej postawie Europejczykiem.

Nie można było stwierdzić tego w odniesieniu do któregośkolwiek z przywódców sowieckich, pełnych wielkoruskiej dumy i pogardy dla innych tzw. "narodów radzieckich" (specjalną odmianę stanowiła "gruzińska mafia Stalina" do 1953 roku). Druga korespondencja Tity zawierała w trybie natychmiastowym telegraficzne i telefoniczne rozkazy odnośnie strategii i logistyki dla opanowania zaistniałej sytuacji. Natychmiast rozpoczęto działania ratunkowe. Zaangażowane były władze centralne z Belgradu, regionalne służby Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii, jak też władze miejskie w zdruzgotanym Skopje, wreszcie inne organizacje: społeczne, zawodowe, sportowe i młodzieżowe. Narastały obozy przetrwania - najpierw spontanicznie, potem w atmosferze pomocy międzynarodowej, coraz bardziej systemowo.

Najszybciej przyslaną oficjalną korespondencją zza granicy była depesza od prezydenta USA John'a Fitzgeralda Kennedy'ego. Zawierała wyrazy głębokiego poruszenia osobistego i solidarności ze strony narodu amerykańskiego, wyrazy współczucia i gotowości natychmiastowej, różnorodnej pomocy, także finansowej. W ślad za tą ofertą - Tito, korzystając z ze swojej i państwowej niezależności od Moskwy, o taką pomoc poprosił. Stacjonująca na Morzu Śródziemnym 8 Flota i 8 Armia USA natychmiast przysłały transportem powietrznym swoich saperów. Dokonali oni "z marszu" - "frontowej" ewakuacji szpitali. Z kolei w rygorze stosowanym dla sytuacji wojennej zorganizowali lazarety. Następnie dopomogli w zabezpieczeniu i leczeniu rannych. Kontynuując non-stop tę kampanie, podjęli kolejne prace ratunkowe, a zaraz potem - działania inwestycyjno inżynierskie.

Ryc. 14 Zabudowa z lat '70 - '80 XX w. Późny modernizm. --- A. Biurowiec - dawniej państwowy komunistyczny, teraz korporacyjny w stylu międzynarodowym lat '70 XX w. Charakterystyczna "wschodnia" dekoracja modernistycznych paneli. --- B. Śródmiejskie osiedle z okresu przed transformacją 1989, o charakterze "street architecture", kreujące przestrzeń społeczną. Widok z "plazy" wyż. wym. biurowca korporacyjnego, którą udekorowano autentycznymi marmurowymi statuami antycznymi

Fig. 14. Buildings from 1970s – 1980s. The late modernism. --- A. Office building - formerly a communist state, now corporate with 1970's international style. The characteristic 'Eastern' modernist panels decoration. --- B. Downtown housing from the period before the transformation in 1989, of a "street architecture" style, which creates social space. View of the "plaza" the aforementioned corporate office, which is decorated with authentic antique marble statues.

W tym czasie prezydent Kennedy ze swym Doradcą ds. Bezpieczeństwa Narodowego przeprowadzili opracowanie *Federalnego Memorandum* nt. pomocy USA dla Skopje. Jego akty wykonawcze opracowywano w miarę doświadczeń i potrzeb, tak że organizowanie kampanii ratunkowej i pomocowej ukończono w drugiej połowie października. Na mocy tych ustaleń napłynęły z USA w wystarczającej ilości domy prefabrykowane i militarne namioty. Ich zespoły były komponowane w formie awaryjnych osiedli dla bezdomnych. Także były ustawiane jako "miasteczka namiotowe - *Tent Cities*" przede wszystkim dla służby zdrowia i dla innych funkcji tolerujących takie standardy jak. Były nimi np.: handel, gastronomia, usługi, część biur, magazynowanie i obsługa transportu, bazy budowlane dla reaktywowania miasta, a nawet - w okresie ciepłej wczesnej jesieni, nauka szkolna pod namiotami.

W tym czasie również przywódca moskiewski Chruszczow (który dość wcześnie odwiedził zrujnowane Skopje i wykazał się autentyczną empatią) oraz władze Związku Sowieckiego, pospieszyły ludziom i miastu z pomocą. Ze względu na potrzebę sprawności: tempa działań i możliwie bezbłędnego dowodzenia, sowieci wzięli przykład z USA i zorganizowali pomoc w trybie wojskowym, z czynnym wykorzystaniem Czerwonej Armii. Jugosławia znakomicie skorzystała ze swojej - wspomnianej - niezależności: ani od Zachodu ani od Wschodu - oraz z aktywnej jej działalności i osobistej pozycji prezydenta Tito w Ruchu Państw Niezaangażowanych wobec „zimnej wojny” - *Non Aligned Movement*.

Ryc. 15 Postmodernizm i neomodernizm. --- A. Państwowa (z pomocą funduszy europejskich) głęboka rewolucja uznanego za zabytek postmodernistycznego, post - jugosłowiańskiego Sądu Okręgowego. Lokalizacja na styku z centralnym Placem Macedonia. W głębi widoczne inwestycje Programu Skopje 2014. --- B. Nowy biurowiec z kubaturami do wynajęcia i z publicznymi parterami usługowymi, w formie niskiego cylindra o kilkudziesięciu- metrowej średnicy. Lokalizacja poza ścisłym centrum, przy nadrzecznej arterii szybkiego ruchu

Fig. 15. Postmodernism and neomodernism. --- A. The State (with the help of European funds) declared an extensive restoration of the postmodern monument, the post-Yugoslav District Court. Location at the crossroads of Central Macedonia Square. In the background, the investment programme of Skopje 2014. --- B. The new office building with cubatures for rent and public service on the Grodnu floor, in the form of a low cylinder with tens of meters in diameter. Located outside the city center, near to the riverside expressway artery.

Dzięki temu pierwszy i jedyny raz od czasu "podania ręki" - przywitania i niebawem rozstania Armii USA i Armii Radzieckiej nad Łabą w 1945 roku - żołnierze dwóch wrogich obozów mieli możliwość nie tylko dobrej współpracy, ale też koleżeńskiego spędzania czasu wolnego. Tragedia i szybka reakcja pomocowa władz miejscowych oraz wspaniałego zachowania przewodzących ówczesnemu światu dwóch wielkich mocarstw, dały impuls ociężałej zazwyczaj Organizacji Narodów Zjednoczonych. Trzydzieści pięć najbardziej znaczących państw zaapelowało poprzez Zgromadzenie Ogólne do krajów i narodów świata o nie poprzestawanie na kondolencjach, ale udzielanie konkretnej pomocy.

W odpowiedzi na to wezwanie, 78 państw w sumie zadeklarowało pomoc: ratunkową, medyczną, finansową, budowlaną, rzeczową, doradczą i inną. Pierwszym imponującym przykładem pomocy ze strony przedstawicieli innego kraju była przeprowadzona przez Francuzów akcja ratunkowa na gruzowisku wspomnianego wcześniej całkowicie zawalonego Dworca Kolejowego. Warstwa żelbetowego gruzowiska po zdruzgotanym stropodachu, filarach i ścianach - rozkawałkowanego i niedostępnego - bo dodatkowo totalnie splątanego siecią prętów zbrojeniowych, miała grubość \ wysokość dochodzącą do 10 metrów. Ratownicy wyposażeni w najnowszą w świecie aparaturę wykrywającą mikro-dźwięki (zazwyczaj stosowaną podczas katastrof w kopalniach i w lawinach), wykryli w akcji pierwszego dnia 13 żyjących osób. Dotarcie do nich zajęło pełne trzy doby z użyciem specjalistycznego sprzętu i ciężkich maszyn, w niesamowitym stresie z obawy przez spowodowaniem kolejnych nieszczęść. Jednak po 72 godzinach ekstremalnych zmagania, wszystkie osoby zostały uratowane bez dodatkowych kontuzji i powróciły do zdrowia.

Następny z przyjacielskich krajów - Wielka Brytania wysłała 50 architektów i innych inżynierów, którzy zaprojektowali i nadzorowali realizację oraz rozruch eksploatacyjny dwóch osiedli zawierających prawie 1600 mieszkań i podstawowe usługi. W mieście do dzisiaj pozostały - nadane wówczas nazwy miejsc, wzięte od nazw krain z których napłynęła pomoc. I tak osiedle "Szwedzkie i Fińskie Domy" jest rzeczywiście zbudowane z prefabrykowanej w tych krajach zabudowy mieszkaniowej i pawilonów. Nazwę "Bukareszt" nosi bardzo naówczas nowoczesny zespół polikliniczny ufundowany i zbudowany jako dar państwa i społeczeństwa Rumunii. Ofiarności obywateli Meksyku zawdzięcza nazwę ul. Meksykańska w centrum, gdzie pamiątkową tablicą symbolicznie wmurował i odsłonił wraz z burmistrzem miasta prezydent Meksyku, eksceleńcja López Mateos. Wielcy artyści światowej renomy oddawali swą twórczość na rzecz sprawy ofiar i odbudowy, m.in. muzycy. Jako znakomity, inspirujący innych przykład - charytatywny koncert galowy na te szczytne cele, wykonał w Teatrze Wielkim w Reims, czołowy podówczas w skali światowej wiolinista polsko-żydowskiego pochodzenia Henryk Szeryng "obywatel świata": urodzony w Żelazowej Woli, wykształcony we Francji, związany kontraktami z Niemcami, a naturalizowany i mieszkający w Meksyku.

Ryc. 16 A. Najściślejsze centrum. Środkowy kadr z ilustracji 11.A. --- B. Zrewaloryzowany po transformacji rejon wejściowy do centrum od strony północnej. Z lewej - średniowieczna łaźnia publiczna "hamam" dla przybywających do miasta, ok. 1450 r. Z prawej strony - współczesny punkt obsługi turystów.

Fig. 16. The Centre. --- A. The main center. The middle cadres of the illustration 11.A. --- B. The area revalued after the transition, entrance to the city from the north. On the left - a medieval public bath "hamam" for people coming to the town, about 1450, on the right side - a contemporary point of tourist services

Na temat tragedii oraz optymizmu Skopje wygłaszało opinie i oświadczenia szereg autoritetów. Z tego dwie wypowiedzi, przedstawione w 1963 roku, są zdecydowanie najczęściej przypominane. Jeden cytat pochodzi od włoskiego znakomitego humanisty o lekko lewicującym odcieniu, wielkiego pisarza, scenarzysty i eseisty Alberto Moravii: *"Skopje nie może pozostać gazetowym raportem o jego pierwszych cierpieniach, ale musi być odpowiedzialnością nas wszystkich, wszystkich osób które dzisiaj lub jutro, poprzez jakieś podobne nowe katastrofy, mogą stać się Skopiańczykami"*.

Autorstwo drugiej maksymy pochodzi od słynnego wówczas i popularnego wśród elit, francuskiego kontrowersyjnego filozofa i pisarza filozoficzno-politycznego, lewicowego nihilisty Jean Paul Sartre'a: *"Skopje nie jest filmem, to nie dreszczowiec w którym myślimy o głównym wydarzeniu. Jest koncentracją zmagania ludzkich o wolność, z rezultatem który inspiruje dalsze zmagania i nie godzenie się z klęską"*. Przypomina to piękne przeobrażenie strasznej tragedii World Trade Center, Manhattanu, państwa USA i narodu amerykańskiego - w dumną, odważną i optymistyczną aktywność odbudowy - i miasta, i zbiorowej psychiki. W Skopje, wyżej wspomniane oraz inne wielkie dokonania i ofiarność osób, organizacji oraz władz innych krajów spowodowały, że zarówno na niwie miejscowej jak i światowej stolica Macedonii jest nazywana *"Miastem Międzynarodowej Solidarności"*¹³.

Ryc. 17 Ścisła strefa wejścia do miasta średniowiecznego. --- A. Oryginalna brama miejska. --- B. Pierwszy odcinek drogi północ - południe w starym centrum. Minaret stanowi znak pamięci okresu zagarnięcia kraju i miasta przez imperialistów Osmańskich.

Fig. 17. Entrance to the medieval Town area. --- A. The original city gate. --- B. The first section of the north - south road in the old center. The minaret is a remembrance sign of the period of the country and the city seized by the Ottoman imperialists

¹³ Trajanovsky, Koce. 1913. *"Welcome To Skopje, The City of International Solidarity"*. Autor jest Burmistrzem Skopje. Oficjalna strona Samorządu i Urzędu Miasta. Adres internetowy. www.skopje.gov.mk (pobrano 2013-12-01)

3. MODERNISTYCZNA ODBUDOWA – PLANOWANIE PRZESTRZENNE ORAZ URBANISTYKA

Organizacja Narodów Zjednoczonych - zaktywizowana zaistniałymi "oddolnymi" wydarzeniami w postaci ofiarnej pomocy płynącej ze strony poszczególnych krajów - nie ograniczyła się, jak dotąd, do motywowania i stymulowanie poszczególnych państw do pomocy dla Skopje, ale sama jako globalne centrum dowodzenia pojęła czynności koordynacyjne, z organizowaniem planowania przestrzennego na czele. W tym celu zarządzono przygotowanie projektu nowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta, z uwzględnieniem nowych uwarunkowań wynikających m.in. z doświadczeń sejsmicznych. Konkretnie przygotowanie prac w zakresie ogólnie organizacyjnym, zlecono miejscowej agencji, którą ze względu na aspekt międzynarodowy przedsięwzięcia i stałą współpracę z ONZ - nazwano w języku angielskim *Institute of Town Planning and Architecture* w skrócie *ITPA*.

Nabór zespołów autorskich był zorganizowany za zaproszeniami dla czołowych planistów w skali międzynarodowej. Zamówienie otrzymał też zespół autorski Pracowni Urbanistycznej Warszawy pod kierownictwem Adolfa Ciborowskiego. Podjął on zadanie – w duecie ze Stanisławem Jankowskim, znanym z brawurowych akcji podczas wojny ps. AK "Agaton" a następnie ze współautorstwa Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej M.D.M. Autorzy ci pracowali nad planem Skopje pod formalnym szyldem państwowej agencji PRL "PolSERVICE". Drugim wyselekcjonowanym zleceniobiorcą był zespół grecki - na czele ze słynnym naukowcem i planistą Konstantynem Doxiadisem. Trzecim zespołem projektowym stała się brytyjska grupa autorska Wilbur Smith i partnerzy.

Ryc. 18 Bardziej elegancki środkowy odcinek ulicy północnej (na planie 16A na wysokości numeru 06). --- A. Zejście z części wejściowej do części środkowej. --- B. Rejon wielokulturowych butików.

Fig. 18. A more elegant middle section of the north street. --- A. Descent of the entrance part to the middle part. --- B. Multicultural boutiques area.

Projekty wykonane przez te trzy zespoły indywidualne, rozsządzono ze wskazaniem na opracowanie planu do realizacji przede wszystkim w oparciu o projekt autorstwa Polaków, podczas gdy K. Doxiadis jako przede wszystkim teoretyk i wizjoner futurolog, został desygnowany jako doradca¹⁴. Na początku 1964 roku, dyrektorem generalnym projektu/programu ONZ ds. odbudowy został mianowany A. Ciborowski. Decyzja nastąpiła z rekomendacji agencji *Center for Housing Buildings and Planning* - agencji ONZ rozdysponowującej Fundusz Organizacji na cele planowania dla odbudowy zniszczeń. Do współpracy z nim, jako przede wszystkim "oficer łącznikowy" - koordynujący relacje ze

¹⁴ "Adolf Ciborowski - 25.05.1919-26.01.1987". Materiał redakcyjny niesygnowany. W: "Polacy w Macedonii" Portal internetowy <http://polacywmacedonii.net/wywiady/adolf-ciborowski/> Pobrano 2013_12_01.

środowiskiem lokalnym, został przydzielony miejscowy planista, dyrektor biura planowania - Kole Jordanovsky¹⁵.

A. Ciborowski legitymował się znakomitym dorobkiem zawodowym i organizacyjnym. Bezpośrednio po wojnie pracował mimo młodego wieku na kierowniczym stanowisku w słynnym Biurze Odbudowy Stolicy B.O.S. (ryc. 9A). Następnie podjął pracę naukową ze stosownymi awansami w zakresie stopni i tytułu naukowego, co zaowocowało godnością przewodniczącego Sekcji Urbanistyki w Komitecie Architektury i Urbanistyki P.A.N. Wreszcie został Naczelnym Architektem Warszawy, skąd udał się na misję do Skopje. Po jej zakończeniu otrzymał w Jugosławii zamówienia w zakresie planowania terenów i zespołów rekreacyjnych nad Adriatykiem, a następnie został zaangażowany jako konsultant w centralnych organach ONZ¹⁶.

4. NOWATORSKI PLAN OGÓLNY. ZNACZENIE ADOLFA CIBOROWSKIEGO I KONTYNUACJA

W warszawskim środowisku architektów przytaczano nieoficjalną informację za Jerzym Hryniewieckim¹⁷, że ostateczne przekonanie władz jugosłowiańskich do realizacji polskiego planu uzyskał w niecodziennych okolicznościach A. Ciborowski osobiście od prezydenta Tito. Mianowicie, narysował dla niego na serwetce i objaśniał jednocześnie schemat tego planu podczas nieoficjalnego bankietu z udziałem premiera PRL Józefa Cyrankiewicza, 20 października 1965 po otwarciu wystawy projektów planu. Rozmowa była prowadzona w języku angielskim, ponieważ żaden z rozmówców nie chciał konwersować po rosyjsku.

Wspomniana wyżej neutralność Jugosławii wywalczona pod przywództwem marszałka - prezydenta Tito, owocowała dzięki dotacjom USA znakomitą nowo stworzoną gospodarką z wymienialnością pieniądza i z wielką turystyką zorientowaną dla klientów z Zachodu. W konsekwencji koncepcja edukacji państwowej nie przewidywała obowiązkowej nauki języka rosyjskiego, jak było praktykowane w krajach RWPG, w tym także w PRL, natomiast w nauczaniu innych języków, preferencja była zorientowana w kierunku filologii angielskiej.

Plan cechuje się wręcz idealną harmonijnością, zarówno w zakresie układu funkcjonalnego jak też kompozycji urbanistycznej (ryc. 10A). W skali całościowej, w granicach administracyjnych - podkreślono poprzez zaakcentowanie programowo-przestrzenne - tradycyjny, oryginalny kształt jakby motyla o niemal idealnej symetrii. Tworzony jest on przez "skrzydła" zachodnie i wschodnie, którymi są dzielnice o tzw. dźwięcznych nazwach, pobrzmiwających orientalnie - Saraj i Gazi Baba. Skrzydła te otrzymały szkielet w postaci wiązki trzech równoległych alej prowadzących na wschód i na zachód, wychodzących z centrum.

To równoległe silnie wydłużone pasmo jest prawdopodobnie rezultatem wkładu twórczego K. Doxiadisa. On to bowiem w swej teorii dynamicznego - kierunkowego rozwoju miast promował takie właśnie uformowania dzielnic rozwojowych - "kroczących" ["*Ekistyka*" - nauka o ludzkim środowisku przestrzennym¹⁸]. Nowa środkowa oś - jedna z wyżej wy-

¹⁵ Cierpiński Janusz. 2013. "*W Skopje z Adolfem Ciborowskim*". Wywiad dla autora niniejszego artykułu, z rekomendacji Tadeusza Baruckiego. Mgr inż. arch. J. Cierpiński był współpracownikiem A. Ciborowskiego zarówno przy odbudowie Warszawy, jak też przy odbudowie Skopje; zamieszkuje w Warszawie. Por. artykuł na ten temat - Piławski, Krzysztof. 2013. "Z martwych - wstanie Warszawy". Przegląd nr 3. Warszawa, s. 22-24. Wydanie internetowe: <http://www.przeglad-tygodnik.pl/pl/artykul/zmartwych-wstanie-warszawy>

¹⁶ Jak wyżej.

¹⁷ Informację przytaczał Prezes SARP Zbigniew Zawistowski w r. 1982 w Warszawie, mat. z archiwum autora artykułu.

¹⁸ Doxiadis, Constantinos Apostolou. 1968. "*Ekistics. An introduction to the science of human settlements*". Oxford University Press. Oxford, 528 ss., passim.

mienionych trzech, mianowicie oś WZ, przecina się z historyczną osią NS (Aleja Macedonia) - na Placu Macedonia, stanowiącym idealnie centralny punkt miasta.

Ryc. 19 Zachęcające witryny i wnętrza wielokulturowych oraz międzynarodowych butików. --- A. Butik ślubny. --- B. Butik balowy i ceremonialny.

Fig. 19. Encouraging shop windows and interiors of multicultural and international boutiques. --- A. A bridal Boutique. --- B. A ball and ceremonial boutique.

Centrum stanowiące jakby tułów wyż. wym. motyla tworzy kolista niemal dzielnica nazywana właśnie "Centrum". Jej dokładnie wyśrodkowane położenie ściśle odpowiada nazwie i jest jednoznaczne z perfekcyjną obsługą całości - w iście modelowym układzie. Centrum to, częściowo pozostawiono na starym układzie, ale zarazem wprowadzono kilka radykalnych zmian podyktowanych nowymi uwarunkowaniami (*vide* dalej). Zaakcentowano ww. główną poprzeczną oś NS, prostując dawne odcinki północny i południowy (nieco odchylony od niego), które spotykają się na moście nad wspomnianą wyżej rzeką Vardar. Obydwa odcinki śródmiejskie tych osi posiadają standard spacerowych chodników, absolutnie niedopuszczonych do publicznego przejazdu lub parkowania z wyjątkiem służb specjalnych. Po obydwu stronach mostu na obu osiach wykształcono place, do przyszłego obudowania pierzejami (pod. dalej. uwagi nt. projektu Kenzo Tange i uwagi o programie Skopje 2014).

Oś północna prowadzi do starego miasta prawosławno-islamskiego, echującego się drobną ziarnistością zabudowy i tzw. ludzką skalą, o kameralnym klimacie. Od niej w kierunku zachodnim wzdłuż rzeki, znajdują się wysokie malownicze wzgórza z dwoma kapitalnymi akcentami. Jednym jest wspomniany czołowy zabytek wczesnohistoryczny: najstarsza forteca Skopska Kale z odkrywkami archeologicznymi i zakonserwowanymi odsłoniętymi murami. Drugim akcentem jest Muzeum Sztuki Współczesnej, arcydzieło modernizmu, projektu polskich architektów, słynnych "Tygrysów" (por. dalej).

Ryc. 20 Drastyczne zderzenia urbanistyczno-architektoniczne. W "drugim szeregu" drobnitkiej zabudowy o charakterze średniowiecznym: neo-modernistyczne pretensjonalne "moloche" korporacyjne z czasu przełomu transformacji. --- A. Zamknięcie perspektywiczne bocznej odnogowej uliczki. --- B. Drastyczny "drugi szereg" na wysokości środkowego odcinka zabytkowej ulicy północnej.

Fig. 20. A drastic collision of urban and architectural design. In the "second row" ultrafine building of medieval character: neo-modernist pretentious corporate "molochs" from the time of the transformation turn. --- A. A prospective closing of the side street. --- B. A drastic "second row" at the height of the middle section of the historic north street.

Ryc. 21 Zjawisko zderzenia estetycznego "starego z nowym" jak na ilustracjach poprzednich. --- A. Końcowy odcinek ulicy północnej. --- B. Zakończenie ulicy północnej. Odnowiona średniowieczna brama południowa - zakończenie miasta średniowiecznego po stronie południowej. W dalszym ciągu: wejście do miasta nowożytnego, w kierunku placu południowego

Fig. 21. The phenomenon of aesthetic collision of "old and new" as in the previous figures. --- A. The final section of the north street. --- B. The end of the north street. Renewed medieval south gate - the end of the medieval town on the southern side. In sequence: the entrance to the modern city, in the direction of the southern square

Oś południowa prowadzi natomiast głównym dla całego miasta pieszym corso (ww. Al. Macedonia). W połowie jej długości bezpośrednio na styku z aleją znajduje się punkt muzealny w miejscu urodzenia Matki Teresy. Na południowym końcu oś "trafia" dokładnie

w zachowany relikwiarz poczty dworcowej, gdzie znajduje się muzeum poświęcone temu kaktaklizmowi i historii miasta, z zegarem zatrzymanym przez trzęsienie ziemi. Zachowano wokół strefę pieszą.

Planiści wprowadzili w odbudowywanym centrum zmiany urbanistyczne oraz nowości. Przesunięto linię kolejową w kierunku wschodnim przy nowej obwodnicy i zbudowano tam nowy dworzec, gdyż w poprzednim zlokalizowano wspomniane muzeum. W całej strefie odbudowywanego szeroko pojętego centrum, wprowadzono strefowanie funkcji mieszkalnictwa i funkcji miejsc pracy w taki sposób, aby pieszy dystans praca - dom wynosił 45 minut dojazdu pieszo. Był to modernistyczny przesąd niepotwierdzony w powszechnych realiach, lansowany zwłaszcza przez teoretyków w państwach socjalistycznych.

Ryc. 22 Kontynuacja głównej osi. Plac północny imienia Karpoša (bojownik macedoński, przywódca powstania w 17. wieku przeciw okupacji tureckiej). --- A. Od lewej strony: cytadela, płyta placu, pomnik świętych apostołów prawosławnych Kosmy i Damiana. Pośrodku zejście z Mostu Kamiennego - na głównej osi zdumiewające "environment" rzeźbiarskie. --- B. Dominantę zespołu stanowi kolumnowy pomnik króla Filipa, ojca Aleksandra Wielkiego. Jest symetrycznie ustawiony w stosunku do kolumny Aleksandra umieszczonej po przeciwnej stronie rzeki na południowym Placu Macedonia. Na przedpolu pomnika znajduje się fontanna z grupami figuratywnymi. Filip "wygraża" (komentarz kolokwialny) ręką w kierunku fontanny

Fig. 22. Continuation of the main axis North Square called Karpos (Macedonian warrior, leader of the uprising against the Turkish occupation in the 17th century). --- A. From the left: the citadel, the square, a monument of the Orthodox Holy Apostles Cosmas and Damian. In the Middle: the descent of the Stone Bridge - the main axis of the amazing sculptural "environment". --- B. The dominant of the group is a column statue of King Philip, father of Alexander the Great. It is positioned symmetrically in relation to the Alexander column placed on the opposite side of the river on the southern Macedonia Square. In the foreground of the monument there is a fountain of figurative groups. Philip "threatens" (colloquial comment) with a hand in the direction of the fountain.

Ryc. 23 Fontanna, pod którą siedzą wokół 4 młode kobiety w kolejnych fazach macierzyństwa z synkiem. Jest to ta sama osoba: królowa Olimpia, czwarta z kolei małżonka Filipa. Miał on kolejno w sumie osiem żon oraz wiele innych partnerek i partnerów. Była matką Aleksandra, którego wyobraża chłopczyk z fontanny (grała ją Angelina Jolie w filmie *Aleksander*).

Fig. 23. Fountain, under which sit around 4 young women in successive phases of motherhood with her son. This is the same person: the queen of Olympia, the fourth wife of Philip. He had in total 8 wives, and many other partners. She was the mother of Alexander, which depicts a boy from the fountains (Angelina Jolie played her in the movie *Alexander*)

Przyjęto założenie iż mogą nadal grozić katastrofy powodziowe i sejsmiczne, dlatego - również w stylu myślenia modernistycznego - zrezygnowano z ciągłej obudowy pierzejowej placów i ulic, na rzecz zabudowy punktowej. I rzeczywiście, przeprowadzono to w konsekwentnych realizacjach, co czyni dziwne wrażenie "dziurawego" śródmieścia. Można podsumować że układ planu w sensie przebiegu ulic i wytyczenia na ich przecięciach placów i innych przestrzeni publicznych, np. zieleni jest dobry, podobnie jak rozplanowanie programów i ich relacji funkcjonalnych - natomiast sposób zabudowy jest dyskusyjny (por. dalej).

5. PLAN SZCZEGÓŁOWY CENTRUM. ROLA KENZO TANGE I KONTYNUACJA

Najwcześniejszymi inwestycjami, podjętymi niezwłocznie z racji potrzeb doraźnych, realizowanymi w pierwszej kolejności, były mieszkaniowe osiedla na potrzeby osób pozbawionych dachu nad głową wskutek trzęsienia ziemi. Kolejne inwestycje planowe, w zakresie odbudowy przestrzeni publicznych rozpoczęto logicznie od centrum¹⁹. Zorganizowano więc pod auspicjami ONZ i samorządu Skopje kolejny konkurs w celu uszczegółowienia projektu centrum. W ramach rozstrzygnięcia tego konkursu i dalszego precyzowania procesu projektowego, do opracowania dokumentacji realizacyjnych wybrano jako wiodący zespół pod kierunkiem Kenzo Tange²⁰ (60% honorarium) oraz dwa inne zespoły: chorwacki Mišćević & Wenzler, wreszcie miejscowy ITPA Skopje (razem 40% honorarium). Po istniej sędziowskiej "burzy mózgów" wybrano spośród wielu alternatyw tzw. "Wersję 9", zdominowaną decyzjami Kenzo Tange²¹ (1965). Koncepcja zawiera dwa nośne hasła: Brama i Mury. Nawiązuje to w oczywisty sposób do idei miasta historycznego²² (ryc. 10A,10B).

Ryc. 24 Główna płyta i pierzeje północnego placu centralnego im Karpoša. Z lewej strony ohydny, eklektyczny gmach Muzeum Walk o Niepodległość, uważany przez władze za najważniejszy obiekt Projektu Skopje 2014 (na planie 16A numer 05). Z prawej strony początek pięknego nowoczesnego Muzeum Holocaustu (na planie 16A numer 06). --- B. Kontynuacja Muzeum Holocaustu. W głębi cytadela. Z prawej strony, pomnik świętych apostołów prawosławnych Kosmy i Damiana

Fig. 24. The main slab and the frontage of the northern central square name of Karpos. --- A. On the left side obnoxious, eclectic edifice of the Struggle of Independence Museum, considered by authorities as the most important object of Skopje Project 2014 (16A on the plan number 05). On the right side the beginning of a beautiful modern Holocaust Museum (16A on the plan number 06). --- B. Continuation of the Holocaust Museum. In the background; the citadel. On the right side, a statue of the Orthodox Holy Apostles Cosmas and Damian

¹⁹ Kósa, Zoltán. 1973. "Kenzo Tange. *Építész- Architectura - sorozata*". Wyd. Akadémiai Kiadó. Budapest, s. 12-25.

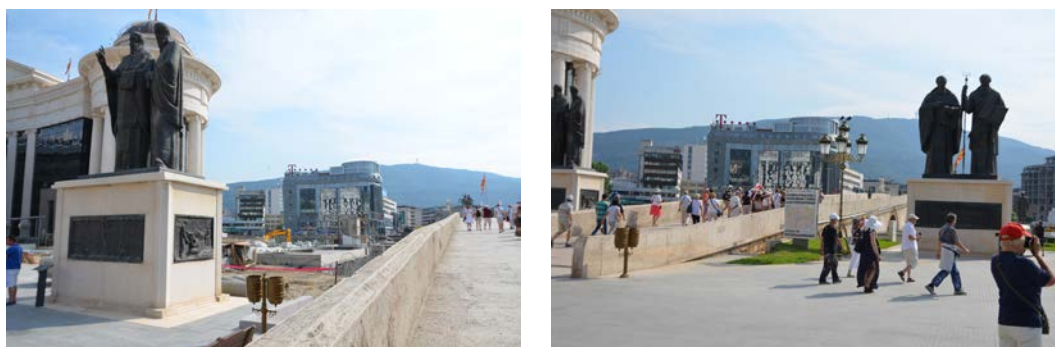
²⁰ "Kenzo Tange. *Laureat Medalu SARP*". 1973. Red. Zespół Zarządu Głównego SARP. Wyd. Zarząd Główny SARP. Warszawa, s. 17-21.

²¹ Stefanovska, Jasna i Kožejl Janez. 2012. "Urban planning and transitional development issues. The case of Skopje, Macedonia". "Urbani izziv". Zeszyt 1 (23). Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia. Lubljana, s. 91-99.

²² Kim, Arthur. 2011. "Kenzo Tange - Reconstruction Plan for Skopje". Miesięcznik internetowy „Archimess”. Sierpień.12 ss. Adres internetowy <http://archimess.tumblr.com/post/13127712012/kenzo-tange> Pobrany 2013_12_07.

W rzeczywistości Brama to - niesymetrycznie ułożona wzdłuż rzeki od strony wschodniej miasta - megastruktura tworzona przez równoległe potężne pawilony usługowe (3 kondygnacje, tworzące podłużną "bramę" do/z centrum) z których wyrastają wysokościowe punktowce biurowe. Wg Kenzo Tange: "Jest to wyjątkowa brama miejska do której nie doprowadza żadna droga z zewnątrz"²³. Ta zaakceptowana wizja Tange - mimo absurdałnej lokalizacji wobec zadanej funkcji - jest jako projekt piękna plastycznie choć ogromnie brutalna²⁴. Ostatecznie w realizacji została znacznie sprymitywizowana. Tworzy w rzeczywistości zdwojone - banalne modernistyczne zespoły - rzędy/szeregi punktowców.

Owe formy są w tym aspekcie podobne do słynnego, wzorcowego w skali światowej zespołu centralnego Sztokholmu z lat 50 XX w. Podobnie, według tego wzorca została zrealizowana tzw. Ściana Wschodnia w Warszawie. W Skopje została w ten sposób drastycznie naruszona/rozsadzona zabytkowa skala zabudowy historycznego centrum. "Mury" natomiast - otaczają półkolistą/segmentową centrum w kształcie wielkiej podkowy opartej o rzekę. Były zaprojektowane przez Tange jako ciekawe, zdwojone zespoły złożone z punktowców biurowych w formie powtarzalnych liter "H". Zamiast tego zostały zbudowane jako proste, wulgarne wydłużone pudła²⁵.

Ryc. 25 Przyczółek północny Mostu Kamiennego. --- A. Po wschodniej stronie pomnik świętych prawosławnych Klemensa i Nauma. W głębi eklektyczne Muzeum Archeologiczne. Z prawej na osi pomnik Aleksandra na południowym centralnym Placu Macedonia, w tle wzgórze z Krzyżem Millenijnym; B. Po zachodniej stronie przyczółka pomnik świętych apostołów prawosławnych Kosmy i Damiana

Fig. 25. The North Abutment of the Stone Bridge. --- A. On the eastern side the monument of Orthodox Saints Clement and Naum. In the background, the eclectic Archaeological Museum. On the right on the axis the statue of Alexander on the south-central Macedonia Square, in the background the hill with the Millennium Cross. --- B. On the west side of the Abutment the statue of the Orthodox Holy Apostles Cosmas and Damian.

Sumując całość dokonań Kenzo Tange dla Skopje można z dzisiejszej perspektywy stwierdzić, że postąpił on dokładnie tak, jak określił takie projektowanie demiurgów modernizmu Rem Koolhaas w słynnym wywiadzie: "*fuck the Context - thinking big*"²⁶. Megastruktura Bramy, zwłaszcza w oryginalnej postaci ukazanej na słynnej makiecie, jest piękna sama w sobie, na pustym tle, jak wielka rzeźba. Natomiast w kontekście skromnego drobnoziarnistego Skopje jest totalnie obca. Totalizm właśnie jest jej naczelną cechą. Do tego "bramność" takiego założenia jest chybiona, ponieważ "wprowadza-

²³ Jak wyżej.

²⁴ Lozanovska, Marjana. 2012. "Kenzo Tange's forgotten master plan for the reconstruction of Skopje". "Fabrications". Kwartalnik Deakin University Australia w Melbourne. Wyd. University of Queensland Press. Brisbane, s. 140-163.

²⁵ Jak wyżej. Por. także ilustracje 2a i 2b - adres internetowy <http://urbani-izziv.uirs.si/Portals/uizziv/papers/urbani-izziv-en-2012-23-01-002.pdf>, s. 94. Pobrano 2013_12_06.

²⁶ "Anticontextualism is also a matter of scale: a home that proclaims 'fuck context' may be simply inept. 'Fuck context' that's the basic rule of Bigness: Bigness is about tabula rasa. We need other concepts of place than those of 'context'." 1994. W: "Thinking big - Dutch architect Rem Koolhaas - Interview". Red Rajchman, John. "Art Forum International Magazine". Zeszyt 12 - December. Nowy Jork, s. 7-14.

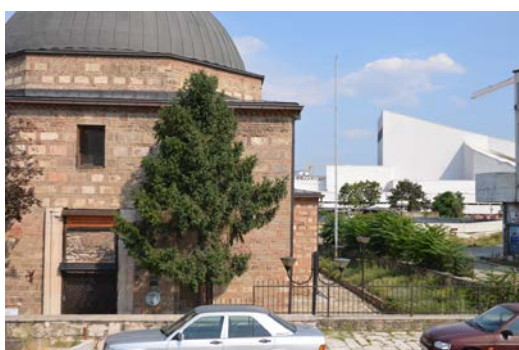
wyprowadza" (ang. *input-output*) przypadkowo z boku, z podrzędnego kierunku, dodatkowo zajmując i niszcząc piękne wybrzeże rzeki.

Mniej drastycznie, ale także b. dyskusyjnie pomyślane zostały przez niego Mury. Miały być ambitną metaforą pierwotnych, chroniących miasto umocnień. Powstały w to miejsce, banalne, prefabrykowane, wydłużone bloki mieszkalne. Nijak nie stanowią metafory historycznych fortyfikacji, mimo że ułożone zostały wzdłuż linii dawnej linii obronnej, stanowiącej następnie pierwszą obwodnicę; analogicznie jak krąg Plant i pierwszej obwodnicy w Krakowie.

Ryc. 26 Historyczny Most Kamienny, ściśle epicentrum miasta ("tułów motyla") i jego otoczenie generuje pozytywną atmosferę prospołeczną. --- A. Północny przyczółek (na planie 16A numer 04) jest węzłem kontaktów społecznych. Z lewej Muzeum Archeologiczne, pośrodku fontalla Olimpij, z prawej mobilny antykwariat. --- B. Południowy przyczółek (na planie 16A numer 03) mimo centralnego położenia ewokuje spokój dzięki "niszy estetycznej" - nieingerencji agresywnych "atrakcji" Programu Skopje 2014. W głębi po prawej, z drugiej strony rzeki - widoczne kopuły łaźni południowej (por. fot. 27a)

Fig. 26. The Historic Stone Bridge, the epicenter of the city ("Butterfly torso") and its environment generates positive pro-social atmosphere. --- A. The North Abutment (16A on the plan number 04) is a hub of social contacts. On the left the Archaeological Museum, Olympia fountain in the middle, on the right, a mobile bookstore. --- B. Southern Abutment (on the set of 16A No. 03), despite its central location evokes serenity through an "aesthetic niche" - non-interference aggressive "attractions" of Skopje 2014 Program. In the background on the right, on the other side of the river - the dome of the southern bath can be seen (compare photo 27a).

Ryc. 27 Styki kulturowe. --- A. Kontynuacja osi. Z lewej; przy południowym skraju starego miasta (tuż za bramą z fot. 21B), druga średniowieczna łaźnia publiczna ("symetryczna" wobec łaźni północnej z il. 16). Z prawej w głębi Opera od zachodu (na planie 16A numer 20); B. Opera od południa, flankowana budynkami Programu Skopje 2014 (na planie 16A numery 24, 25)

Fig. 27. The cultural contacts. --- A. Continuation of the axis. From left: at the southern edge of the old town (just outside of the gate from the photo 21B), the second medieval public bath ("symmetrical" to the north baths from the photo 16). On the right in the background, the west side of the Opera (on the plan 16A number 20). --- B. The Opera from the south, flanked by the buildings of Skopje 2014 Programme (on the plan of numbers 24, 16A, 25).

Wyżej wspomniane plany zostały pozytywnie skorygowane po 30 latach - w roku 1997, już w ramach wolnej Macedonii i w atmosferze stabilizacji po "transformacyjnych" wojnach domowych. Sporządzony w tej poprawionej postaci, został zrealizowany w post-

funkcjonalistycznym nurcie "powrotu do miejskości" - w odniesieniu do najściślejszego centrum, jako tak zwany "Mały Ring", z Placem Macedonia pośrodku (arch.: Mirjana Penčić, Miroslav Grčev, Vlatko Korobar - Skopje)²⁷ (ryc. 11A,11B). Projekt w takiej postaci został pomyślnie przyjęty przez fachowców, ludność i turystów. Następnie stworzył podstawę dla całkowicie odmiennej dalszej, wspomnianej inwestycji - ekstremalnie kontrolowanego Programu Skopje 2014 (por. dalej).

Ryc. 28 Opera jak na fot. 27 A.B. Przybliżenia. Wspaniała architektura Nowego Modernizmu ("Modernizm 3", "Neo-modernizm"), na światowym poziomie, ze znakomitymi recenzjami na Zachodzie. Miała stanowić kluczowy element nabrzeża (Modern Waterfront), zanim została sprostponowana urbanistycznie na mocy decyzji Programu Skopje 2014

Fig. 28. A. B. The Opera as in the photo 27 A.B. Closeup. The wonderful architecture of the New Modernism ("Modernism 3", "Neo-modernism"), on a global level, with excellent reviews on the West. The architecture was a key element of the waterfront (*Modern Waterfront*), before its urbanistic disregard by decision of the of Skopje 2014 Programme.

6. MODERNISTYCZNA ODBUDOWA - ARCHITEKTONICZNE WYDARZENIA

Dworzec główny kolejowy, a dokładniej - należąca do niego wcześniej wspomniana poczta - stanowi obiekt zamykający najważniejszą oś miejską - Aleję Macedonia. Prowadzi ona od rzeczonoj poczty w kierunku północnym - dokładnie środkiem symetrii kompozycji całego miasta i jego centrum. Mija dom Matki Teresy (ryc. 53A-55B) oraz replikę słynnego nowojorskiego Byka (ryc. 56A) (oryginał znajduje się w rejonie Broadwayu i Wall Street). Z kolei doprowadza do Placu Macedonia, dalej do głównego mostu.

Dalej, po drugiej stronie rzeki - wiedzie na północ, koło głównego meczetu i wzdłuż mahometańskiej drobno skalowej dzielnicy handlowej, dziś pięknie wielokulturowej, dalej - w stronę wzgórz. Rozpoczynający tę promenadę po stronie południowej wspomniany budynek poczty - będący pięknym zabytkiem modernizmu międzywojennego - podczas kataklizmu uległ w połowie pęknięciu, po czym jedna połowa runęła pozostawiając dramatyczną formę ruiny. W tym momencie na czołowej fasadzie drugiej pozostałej połowy budowli, zwróconej ku miastu - zatrzymał się wielki zegar.

W trakcie odbudowy i przebudowy linia kolejowa i dworzec zostały przeniesione z centrum na stronę wschodnią śródmieścia. Pozostałości budynku poczty zostały zakonserwowane w niezmięnionej po katastrofie postaci jako trwała ruina. Dobudowano elementy niepsujące głównego widoku z osi miejskiej, które pozwoliły uczynić tam Muzeum Miasta i jego historii - przeszłości, katastrofy, odbudowy i rozwoju. Zegar pozostał nietknięty, jego wskazówki wciąż wskazują tragiczną chwilę. Pablo Picasso przekazał dla muzeum pierwszy dar - obraz olejny zatytułowany Głowa Kobiety. Jest utrzymany w odcieniach granatowych, niebieskich i błękitnych, z elementami czerni i bieli. Datowanie przy podpisie autora wskazuje rok 1963, możliwe że artysta namalował go w specjalnej dedykacji dla Skopje.

²⁷ Lozanovska. Dz. cyt. ilustr. 3, s. 95.

Ryc. 29 Filharmonia (na planie 16A numer 19) widoczna z dystansu w kontekstach urbanistycznych. Ambitna łupinowa budowla została przerwana w procesie inwestycyjnym z powodu wydatków na ekлекtyczny łuk triumfalny wg Programu Skopje 2014 (fot. 48, 49) . --- A. Daleka perspektywa Filharmonii od zachodu spod cytadeli. - -- B. Odległy kadr z głównej osi, od północnego zachodu, z pobliza łaźni południowej po prawej, tożsamej z widoczną na fot. 27A

Fig. 29. The Philharmonic visible from a distance in urban contexts. An ambitious, half-shell construction was interrupted in the investment process because of spending on an eclectic triumphal arch by the Skopje 2014 Programme (photos 48, 49). --- A. Far perspective of the Philharmonic from the west from the citadel. --- B. Distant frame from the main axis, from the north-west, from near the southern bath on the right and identically from photo 27A.

Ryc. 30 Filharmonia od (reprezentacyjnej wg projektu) strony południowej. W zamiarze wspomniana struktura łupinowa, unikalna estetycznie i ambitna konstrukcyjnie. Miała stanowić atrakcyjny duet urbanistyczny z Operą. Źródło: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?n=1489696&page> --- A. Filharmonia widoczna z dystansu, w kontekście, flankowana budynkami Programu Skopje 2014 (na planie 16A numery 25, 26). --- B. Identyczne ujęcie w zbliżeniu; widoczna rujnacja wskutek przerwania procesu realizacyjnego

Fig. 30. The Philharmonic from the south side (representative one according to the project). The half-shell structure is aesthetically unique and structurally ambitious. It is meant to be an attractive urban duo with the Opera. Source: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?n=1489696&page> --- A. The Philharmonic visible from a distance, in the context, flanked by the buildings of the Skopje 2014 Programme (on the plan numbers 25, 16A, 26). --- B. Identical shot in close-up; apparent ruination due to the interruption of a realization process

Po wzniesieniu nowego Muzeum Sztuki Współczesnej według projektu "Tygrysów" (por. dalej), obraz ten został z Muzeum Miasta przeniesiony do niego i stał się tam pierwszym bezcennym eksponatem - symbolem, skarbem i ozdobą. Niejako w rekompensacie z powodu przeniesienia dzieła Picassa, Muzeum Miasta w budynku dawnej poczty otrzymało rzeźbę Umierająca Kobieta, będącą dziełem czołowego rzeźbiarza macedońskiego Tome Serafimowskiego (ryc. 8B). Rzeźba ta, datowana na 1964 rok jest inspirowana zarówno tragedią osób poległych w Skopje, jak też ww. obrazem Picassa na co powołał się młody artysta. Wreszcie, jest również turpistyczną, nieco odstręczającą swą wizualną strasznością, interpretacją modernistycznych tendencji w rzeźbie figuralnej o cechach symbolicznych z lat 60. XX w. Posiada też dalsze, nieco makabryczne odniesienia do pozostałości ciał ofiar tragedii całopalenia w starożytnych Pompejach. Rzeźba jest

eksponowana na zewnątrz muzeum, jako plenerowa, powiązana z krajobrazem, publiczną zielenią i przestrzenią społeczną miasta.

Znaczący gest stanowiła inwestycja opłacona z darów finansowych wyż. wspomnianych 35 państw ONZ, w postaci publicznej sali koncertowej na 1.800 miejsc (oryg. *Univerzalna Sala*). Została zaprojektowana i zrealizowana przez architektów i budowniczych z Sofii, - stolicy sąsiadującej z Macedonią Bułgarii, związanej z nią odwiecznymi relacjami geopolitycznymi (zaś obecnie po transformacji - skonfliktowana). Na tym obiekcie Bułgarzy eksperymentowali -pomyślnie - z prefabrykacją w odniesieniu do budowli publicznych. Budowla jest okrągła, przykryta płaską kopułą, z klasycznym prostokątnym wejściem (1964-1966). Z dalekiego dystansu może kojarzyć się z niedościgłym wzorcem rzymskiego Panteonu, zaś z bliższego dystansu nieco przypomina słynną halę wielofunkcyjną Madison Square Garden usytuowaną w sercu Manhattanu²⁸.

Ryc. 31 Najważniejszy pod względem urbanistyczno - architektonicznym budynek Programu Skopje 2014, Muzeum Archeologiczne, przylegający bokiem (widocznym na pierwszym planie) do placu północnego na głównej osi, u nasady najważniejszego w mieście Mostu Kamienego wyznaczającego ww. główną oś. --- A. Koszmarne, nieprofesjonalne zestawienie muzeum z pierzeją międzywojennych modernistycznych kamienic. One stanowiły właściwy front nadwodny rzeki Wardar. --- B. Nowe gmachy Programu 2014 zostały drastycznie wciśnięte pomiędzy tę międzywojenną pierzeję bulwarową, a wąskie, niewystarczające prestiżowo i funkcjonalnie wybrzeże rzeki

Fig. 31. The Archaeological Museum is the most important building of the Skopje 2014 programme in terms of urban planning and architecture. Its adjacent side to the northern square on the main axis, at the base of the most important Stone Bridge. --- A. A nightmarish, unprofessional juxtaposition of the museum with interwar modernist frontage buildings. They comprised an appropriate aquatic facade for the Vardar river. --- B. New buildings of the 2014 Programme have been dramatically wedged between the interwar frontage boulevards and narrow, prestige and functionally insufficient coast of the river

Tę nową, "pokazową" budowlę późno- modernistyczną, projektowaną miejscowymi siłami skromnego państwa komunistycznego, realizowano z trudnościami w toku kilkanastu lat: od drugiej połowy lat '60- aż do końca lat '80 XX wieku. Ostatecznie wykreowano ją w mocno pretensjonalny, pseudo rzeźbiarski, agresywny sposób ("jakby brutalizm") podobnie jak czyniono to w Rumunii pod rządami klanu Ceaușescu, a także gdzieś w PRL. Pobudza to do dwojakich refleksji. Po pierwsze, lata 60 XX wieku wnoszą do architektury Zachodniej i innej - będącej pod wpływem Zachodu - nurt późnego modernizmu "Late Modernism". Objawia się on odejście od prostej architektury pudełkowej, a także zdobienie jej formami detali o ambicjach rzeźbiarskich.

Było to jakby "oswajanie i ucłowieczanie moderny". Drugim ważnym aspektem z zakresu estetyki, ty razem w rozumieniu etnograficznym, jest kulturowa regionalizacja wspomnia-

²⁸ "Universal Hall - Skopje". Adres internetowy: http://univerzalna.com.mk/MK/za_nas/istorija.aspx Pobrany 2013_12_07.

nych pretensjonalności charakterystycznych dla tejże późno modernistycznej architektury. W krajach o wysokiej kulturze zachodniej, zwłaszcza protestanckiej, pozostawała ona z zasady spokojna, ewentualnie stawała się wyrafinowana. Jej rzeźbiarskość była kontrolowana i moderowana dobrym gustem. Nieco bardziej bogata formalnie i przemawiająca ("*parlante*") powstawała w krajach europejskiego katolickiego Południa - głównie w Italii i w krajach Iberii²⁹. Najbardziej natomiast wulgarna i przesadnie/prostacko ekstrawagancka była w krajach pozostających pod wpływem Wschodu i prawosławia, np. na Bałkanach (ryc. 12B, 13B), częściowo na obszarach Rumunii i Bułgarii oraz "oczywiście" w ZSRR³⁰.

Ryc. 32 Najbardziej eksponowany i efektowny odcinek Skopje 2014 złożony z szeregu ultra pretensjonalnych, pseudo historycznych gmachów, łączą ze śródmieściem dwie osie reprezentacyjne wyposażone w piesze mosty. - A. Na pierwszym planie Most Oko - oś 1, na drugim planie Most Sztuki - oś 2. - B. Most Oko stanowi oś 1 ukierunkowaną centralnie na Muzeum Archeologiczne

Fig. 32. The most exposed and impressive section of Skopje 2014, composed of a series of ultra-pretentious, pseudo-historical edifices, combined with the downtown, two representative axes with walking bridges. --- A. In the foreground the Eye Bridge - Axis 1, in the background the Art Bridge - axis 2 --- B. The Eye Bridge is the axis 1 directed to the center of the Archaeological Museum

Ryc. 33 Most Oko. --- A. Stanowi silnie pretensjonalną, nieprzekonywującą konstrukcyjnie strukturę, pełną nadmiarów formalistycznych w złym guście. --- B. Posiada obustronne szeregi rzeźb figuralnych stanowiących anonimowe statuy alegoryczne, odlane w brązie patynowanym na zielono oraz centralną okrągłą sadzawkę z fontannami (dalej vide fot. 29B).

Fig. 33. The Eye Bridge. --- A. It is highly pretentious, unconvincing designed and constructed, full of formalistic excess in bad taste. --- B. It has a bilateral series of figural sculptures representing an anonymous allegorical statue, cast in platinum bronze on green and a central circular pond with fountains (next vide photo 29B).

²⁹ Jencks, Charles. 1989. "*Architektura późnego modernizmu*". Postłowie Kosiński, Wojciech. Arkady. Warszawa, 200 ss., passim.

³⁰ Nate, Robert. 2013. "*Communist Architecture of Skopje, Macedonia - a Brutal, Modern, Cosmic Era*". Info Macedonia. 6 maja. Skopje, s. 6-8. Adres internetowy: <http://www.yomadic.com/communist-architecture-skopje-kenzo-tange/> Pozyskany 2013_12_11.

Ryc. 34 Oś i wnętrze Mostu Oko. - A. Na osi znajduje się tytułowe Oko, stanowiące szklaną, podświetlaną posadzkę o soczewkowym obrysie ("ściągniętą" z Centrum Sony w Berlinie). Wnętrze mostu stanowi w intencjach autorskich salon miejski, archetyp znany np. z Mostu Karola w Pradze. - B. Punktem kulminacyjnym Osi 1, jest stojąca w centrum fontannowej sadzawki Alegoria Macedonia wykonana z praktycznie czarnego brązu. Jest niepokojąca i wyjątkowo piękna oraz poważna/ na serio - wśród otaczającego kiczu (vide tabela, także fot. 28B)

Fig. 34. The axis and the interior of the Eye Bridge. --- A. The eye is placed on the axis. It constitutes the glass lit floor with an oval contour ("copied" from the Sony Center in Berlin). In the intentions of the author the interior of the bridge is the 'living room' of the city, the archetype known for example from the Charles Bridge in Prague. --- B. The highlight point of the Axis 1, is standing in the center of the fountain pond the Allegory of Macedonia made from almost black bronze. It is worrying and extremely beautiful and serious - among the surrounding kitsch (vide the table and photo 28B).

7. "POLSKIE" MUZEUM SZTUKI WSPÓŁCZESNEJ – NOWY PIĘKNY MODERNIZM

Ważna rola polskich autorów przy procesie planowania przestrzennego odbudowy Skopje (i przy tej okazji asystujący udział czołowych polityków PRL), znalazła wspaniałą kontynuację w skali architektonicznej i plastycznej. Międzynarodowy Związek Artystów Plastyków (oryg. A.I.A.P. – „L'Association Internationale des Arts Plastiques”, organizacja pozarządowa) podczas sesji plenarnej w Nowym Jorku w październiku 1963 roku zaapelował do artystów i związków artystów na świecie o donacje dzieł sztuki aby "umocnić wizję reaktywowania miasta"³¹. Pozytywny odzew nadszedł od twórców i ich stowarzyszeń z 40 krajów, a więc z pięciu więcej niż tych, których przedstawiciele w ONZ zadeklarowali wcześniej gotowość pomocy w odbudowie. Szczególnie zaangażowały się lokalne stowarzyszenia twórcze krajów posiadających wyjątkowy potencjał artystyczny i wolę pomocy; np. Francja, Polska, USA i Włochy. Napływały dzieła tak znakomitej rangi - oraz w tak dużej ilości, że Rada Miasta Skopje podjęła uchwałę o budowie „Muzeum Sztuki

³¹ Petrovskiy, Zoran. 1970. "History 1963 - Историја 1963". w: "The Large Glass Magazine". Zeszyt 11. The Museum of Contemporary Art. Skopje, s. 12-14. Wersja internetowa: <http://www.msuskopje.org.mk/msu.php?mode=nav&mid=1&id=1> Pobrana 2013_12_01.

Współczesnej” (oryg. „Музејот на современата уметност”). Samorząd, jako swój materialny udział, desygnował w formie aportu - wspaniałą działkę komunalną nieopodal centrum, na wzgórzu nad rzeką, w pobliżu historycznej twierdzy/cytadeli miejskiej i z fenomenalnym widokiem na miasto, rzekę oraz na otaczający krajobraz wzgórz.

Ryc. 35 Umeblowanie rzeźbiarskie i krajobrazowe Mostu Oko. --- A. Dwuszeregowie anonimowe alegorie w formach figuralnych statui, są obrzydliwe pod wszystkimi względami, np. w zakresie: pokracznych proporcji ludzkiego ciała, przesłania i narracji, atrybutów i detali oraz prymitywnego, amatorskiego warsztatu snycerskiego. --- B. U "stóp" dwóch nowych mostów - w rzece, umieszczono zdumiewająco prymitywne "nowoczesno - minimalistyczne" trzy skrzynie/doniczki, obite blachą, z roślinnością (nędzne drzewka) i z blaszanymi napisami: Wiara, Nadzieja i Miłość

Fig. 35. Sculpture and landscape furnishings of the Eye Bridge. --- A. Two series of anonymous statues are disgusting in all terms: misshapen proportions of the human body, message and narrative, attributes and parts are a primitive, amateur wood carving workshop. --- B. At the "feet" of the two new bridges - in the river, amazingly primitive "modernity - minimalist" three, boxes/pots were placed, covered with a metal sheet, with vegetation (poor trees) and with tin inscriptions: Faith, Hope and Love

Wówczas rząd polski (gł. premier Józef Cyrankiewicz oraz min. kultury i sztuki Lucjan Motyka) podjął decyzję zaofiarowania tego muzeum. Pierwszymi autorami koncepcji byli słynni architekci-plastycy Oskar i Maria Hansenowie. Jednak ich projekt został nieprzyjęty jako zbyt ekstrawagancki, skomplikowany funkcjonalnie i formalnie (m.in. mobilne stropy i stropodachy jako trawniki w formie parasoli: podnoszone i chowane w ziemi). Z tych powodów obiekt był nazbyt uciążliwy i trudny w realizacji oraz niezwykle kosztowny. Posiadał bardzo charakterystyczną, ekspresyjną i "chwytną za oczy" formę, która jednak z tego samego powodu mogła "szybko się opatrzyć"³². Zauważmy, że także z powodu mobilności oraz innych, kosztownych rozwiązań technicznych, drugi fascynujący projekt Hansenów został odrzucony - pawilon Zachęty dla Warszawy.

Natomiast w Skopje zamiarem ogólnym było dzieło bardziej ponadczasowe i o umiarkowanej cenie. Taki właśnie charakter - dziś można by określić jako niemal minimalistyczny - miał projekt grupy "Tygrysów": Wacława Kłyszewskiego, Jerzy Mokrzyńskiego i Eugeniusza Wierzbickiego. Podjęli oni prace w roku 1966, a uroczyste otwarcie o światowym rozgłosie, nastąpiło w roku 1970³³ (ryc. 12A). Muzeum stanowi ozdobę odbudowanego Skopje. Jest mentalną, intelektualną dominantą, a zarazem dyskretnym pięknym przedmiotem artystycznym, nieingerującym w pejzaż, lecz: "czyniącym krajobraz piękniejszym

³² J. w.

³³ „Tygrysy”. Materiał redakcyjny niesygnowany. W: "Polacy w Macedonii". Por. portal internetowy <http://polacywmacedonii.net/wywiady/eugeniusz-wierzbicki/> Pobrano 2013_12_07.

był on poprzednio" [maksyma F.L. Wrighta]. Wskutek upływu lat pozytywnie ewoluuje i zgodnie ze współczesnymi tendencjami jest wieloprogramową, najważniejszą w kraju placówką artystyczną.

Ryc. 36 W kierunku wschodnim od wyż. wym. Muzeum - kolejny zespół gmachów Programu Skopje 2014. --- A. Od lewej ku prawej: Archiwum Akt Politycznych, Policja Finansowa, MSZ (na planie 16A kolejno numery 25, 24, 23). Zespół jest powiązany z centrum za pośrednictwem pieszego Mostu Sztuk, tworzącego Oś 2. Na rzece wyż. wym. "instalacja" Wiara, Nadzieja i Miłość. --- B. Archiwum Akt Politycznych, odpowiednik polskiego IPN. Ma dziwaczne proporcje; trakt użytkowy przejawiający się "grubością" bryły jest nieustawny, sprzeczny z użytkowością. Wbrew poważnej funkcji kojarzy się z "zabawką" (obiegowa uwaga mieszkańców).

Fig. 36. In the eastern direction from the aforementioned Museum are more buildings from the Skopje 2014 Programme. --- A. From the left: Archives of Political Acts, Financial Police, Ministry of Foreign Affairs (on the plan 16A, numbers in sequence 25, 24, 23). The set is associated with the center via the pedestrian Arts Bridge, creating Axis 2. On the river the aforementioned "installation" of the Faith, Hope and Love. --- B. Archives of Political Acts. It has bizarre proportions; utility tract manifesting by the block "thickness" is incommensurate, contrary to usability. Despite the serious functions, it is associated with a "toy" (common inhabitants opinion).

Jako instytucja zajmuje się oprócz ekspozycji stałej - wciąż zmienianej dzięki bogatym zasobom - i współczesnej, także inną, wielopłaszczyznową działalnością. Promuje więc: poszukiwanie znaczących dzieł sztuki, odkrywanie nowych utalentowanych twórców, ochronę i konserwację obiektów artystycznych, wreszcie - rozpowszechnianie wiedzy o sztuce. Muzeum prowadzi najważniejsze wśród krajów post-jugosłowiańskich czasopiśmiśno artystyczne światowego formatu, wielojęzyczne, świetnie redagowane: "*The Large Glass*". Jest ono zeszytem kwartalnym o standardach naukowych, o tematycznym zakresie czasowym historycznym i współczesnym; w zakresie terytorialnym ujmuje zagadnienia krajowe, regionu bałkańskiego, europejskie oraz światowe, a zakres tematyczny obejmuje przeróżne dziedziny twórczości artystycznej³⁴.

Najsilniejsze pola oddziaływania Muzeum stanowi sztuka nowoczesna: przedwojenna (m.in. rysunki Antonio Sant'Elia), najnowsza (np. artyści rodzimi światowego formatu jak afiliowany zmysłowy hiperrealista - symbolista Konstantin Kacev), a przede wszystkim czołowe malarstwo lat 50.- 80. XX wieku. Ze względu na szczególne, niespotykane w świecie muzealnictwa okoliczności powstania i gmachu, i głównej kolekcji - najważniejszy korpus arcydzieł prezentują prace takich twórców - darczyńców jak: wspomniany już Pablo Picasso oraz m.in. Hans Hartung, Fernand Léger, André Masson, Robert Rauschenberg, Victor Vasarely, Sol de (le) Witt.

Twórczość przestrzenną reprezentują m.in. Alexander Calder, Christo, a także prace architektoniczne Louis'a Kahna, w tym jego autorskie makiety. Emocje przeżyć artystycznych dzięki tej ekspozycji są porównywalne z dostarczanymi przez najlepsze placówki światowe takie jak np. MOMA i i galeria XX w. w Metropolitan Museum. W głównej ekspozycji obrazów - darów ze strony artystów dla Skopje - są też prace twórców polskich

³⁴ *The Large Glass*. 2014. Adres internetowy: <http://www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault> Pobrano 2014_03_05.

takich jak m.in. Kiejstut Bereźnicki oraz Henryk Stażewski. Ważne wydarzenie w Muzeum, dla uczczenia pamięci i ofiar w 30-lecie tragicznej katastrofy stanowiły Dni Artystów Polskich (1993) które przerodziły się w stowarzyszenie polonijne "Wisła" działające przez dekadę - do 2003 roku³⁵.

Ryc. 37 Policja Finansowa w formie operetkowej rotundy. --- A. Prowadzący do niej w rygorystycznej symetrii Most Sztuk - Oś 2, posiada na balustradach obustronne szeregi rzeźb (podobnie jak Most Oko i Oś 1). Są zupełnie inne w charakterze niż na sąsiednim moście, ale równie koszmarnie. W przeciwieństwie do sąsiedniej narracji historycznej, ten zestaw postaci obrazuje tzw. zwykłych ludzi. Technika obrazowania, warsztat i metafora są prostackie bardziej niż w rzeźbie amatorskiej i ludowej, nie posiadając jednak ich wdzięku. --- B. Most Sztuk oprócz dwóch rzędów latarni na balustradach, posiada trzeci rząd latarni pośrodku wzdłuż osi ("dwupasmówka"). Trafia on nieprofesjonalnie i niefunkcjonalnie w środek bramy gmachu i totalnie psuje klimat wnętrza społecznego na powierzchni mostu - jakoby "salonu sztuk"

Fig. 37. Financial Police in the form of operetta rotunda. --- A. Taking into it in a rigorous symmetry Arts Bridge - Axis 2 has a series of bilateral sculptures on the balustrade (similar to the Eye Bridge and Axis 1). They are completely different in character than on the adjacent bridge, but equally nightmarish. In contrast to the neighbouring historical narrative, this set of characters illustrates so-called ordinary people. The imaging technique, workshop and metaphor are more simplistic than in an amateur folk sculpture, but not having their charm. --- B. The Arts Bridge in addition to the two rows of lanterns on the balustrades, it has a third row of street lamps along the middle axis ("dual carriageway"). It becomes unprofessional and dysfunctional in the middle of the building gate and totally spoils the atmosphere of the social interior of the bridge.

W roku 1966, w którym zespół "Tygrysów" rozpoczął projektowanie Muzeum, w świecie Zachodnim pojawiły się dwie książki, które spowodowały zwrot w architekturze przeciw wynaturzonemu powojennemu modernizmowi (Modernizm 2). Były nimi: "Architettura della Citta" (Architektura Miasta) autorstwa Aldo Rossi'ego, a druga "Complexity and Contradiction in Architecture" (Złożoność i Sprzeczność w Architekturze), autorstwa Roberta Venturi'ego. W innowacyjnych środowiskach projektantów Zachodnich na przełomie lat 60. i 70. XX wieku rozwinął się ruch postmodernistyczny, mający różnorodny oblicza: od ironicznego historyzmu do modernizmu odczytanego na nowo, w kierunku post funkcjonalizmu i wyrafinowanej estetyki abstrakcyjnej - neo modernistycznej (Modernizm 3).

W postępowej podówczas Jugosławii, postanowiono kontynuować zabudowę Centrum Skopje, poprzez projekty wyłaniane z kolejnych konkursów: otwartych lub za zaproszeniami, międzynarodowych lub / i limitowanych do twórców rodzimych. W tych uwarunkowaniach i w wymienionym nurcie neo modernistycznym ("post przemysłowym" wg sformułowania warunków konkursu) zaprojektowano i zrealizowano w Skopje szczególnie piękny zespół M.O.B. - Macedońska Opera i Balet (1976-1979, na rok przed śmiercią prezydenta Tity) (ryc. 27A-28B). Autorami są laureaci konkursu, projektanci słoweńscy Biuro 71 z Lubliany: Stefan Kacin, Jurij Princes, Bogdan Splindler i Marjan Urshic. Zaprojektowali oni zabudowę całej długości wybrzeża północnego na długość Centrum, jednak z tej koncepcji zrealizowano tylko operę. Dziś można nad tym ubolewać, ponieważ pozostałe miejsce jest obecnie zabudowywane koszmarnymi "neo-socrealistycznymi" gmachami w ramach programu Skopje 2014 (vide nast. rozdział).

³⁵ "Skopje 1993". Polonijna stronica internetowa: <http://wislaweb.org/pol/nastani.htm> Pobrano 2013_12_07.

Ryc. 38 Dwa rodzaje taniego populizmu za drogie nakłady finansowe. --- A. Matka Aleksandra Wielkiego królowa Olimpia żona Filipa 2 Macedońskiego; na głównej osi centralnego placu północnego im. Karpoša. Profesjonalna technika rzeźbiarska przy naiwnym, słodczkowatym wyrazie. --- B. Student, z serii Zwykłych Ludzi, na balustradzie Mostu Sztuki na Osi nr 2. W intencji nowoczesna i bezpretensjonalna rzeźba - z powodu indolencji twórczej prostacka, jakby amatorska jednak bez wdzięku charakterystycznego dla sztuki naiwnej

Fig. 38. Two types of cheap populism for too high financial outlay. --- A. Mother of Alexander the Great Queen Olympia, wife of Philip II of Macedon; on the main axis of the central northern Karpos Square. Professional sculptural technique with a naive, sweet expression. --- B. A student, from the series of Ordinary People, on the balustrade of the Art Bridge on the Axis No. 2. In the intentions modern and unpretentious sculpture - because of creative indolence coarse, like an amateur but without the charming characteristic of naive art.

Obiekt/zespół operowy został więc lokalizowany po przeciwnej stronie rzeki w stosunku do zespołu Brama projektu Kenzo Tange, tworząc relację "vis-a-vis". Stał się ozdobą nie tylko wzdłuż linii zabudowy owego północnego brzegu, ale ujmując szerzej - także północnej części Centrum, a faktycznie całego Centrum. Wybija się bowiem standardem na najwyższym poziomie światowym (por. także filmy video w internecie, wyszukiwarka np. "Makedonska Opera i Balet / Macedonian Opera and Ballet"). Należy pamiętać, że w owym czasie Jugosławia była państwem plasującym się w aspektach polityczno-gospodarczych na pograniczu Zachodu i państw RWPG pozostających pod kontrolą ZSRR. Dzięki tej niezależności, mimo ustroju komunistycznego, Jugosławia znajdowała się w światowym obiegu informacji kulturalnej, akceptowane były Zachodnie wzorce kulturowe.

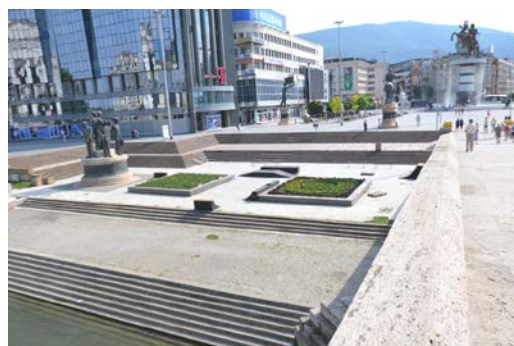
Jednocześnie, dysponowanie wymienną walutą oraz niekrępowaną wymianą towarów i usług z Zachodem, pozwalało np. na korzystanie z technologii i materiałów pochodzących z wolnego świata, a także w razie potrzeby, na doradztwo i inną pomoc z Zachodu. Pamiętajmy, że już w tamtym okresie, gdy w PRL panowała zgrzebność ery Gomułki i Gierka, Jugosławia była "zagłębiem" turystycznym i wypoczynkowym oraz inwestycyj-

nym, otwartym dla penetracji przez przybyszów z Zachodu; nieskrępowanej, mało kosztownej finansowo wobec atrakcyjności otrzymywanego w zamian produktu. W tych więc uwarunkowaniach wzniesiono Macedońską Operę i Balet, która obok walorów urbanistyczno-architektonicznych odniosła sukces repertuarowy - od najtrudniejszych oper, po festiwale jazzu progresywnego - "przyciągając" melomanów także z za granicy Zachodniej, przyczyniających Skopje sławy i pieniędzy.

Ryc. 39 Tarasy jak na fot. następnych, opadające do rzeki Wardar. Interesująca, nowoczesna, konceptualna rzeźba "Wskakujących do wody" (por. tabela). Kontrastuje lekkością i humorem ze sztywnością i eklektyzmem otoczenia

Fig. 39. Terraces like on the next photos, descending into the river Vardar. An interesting, modern, conceptual sculpture "Leaping to the water" (see the table). This contrasts with the lightness and humor with the stiffness and eclecticism of the environment.

Ryc. 40 Widoki z Mostu Kamiennego w kierunku pd. - wsch. Na wprost mostu na osi - pomnik Aleksandra. Po lewej pomnik Bojowników z Tessalonik. Atrakcyjne, minimalistyczne tarasy opadające ku rzece

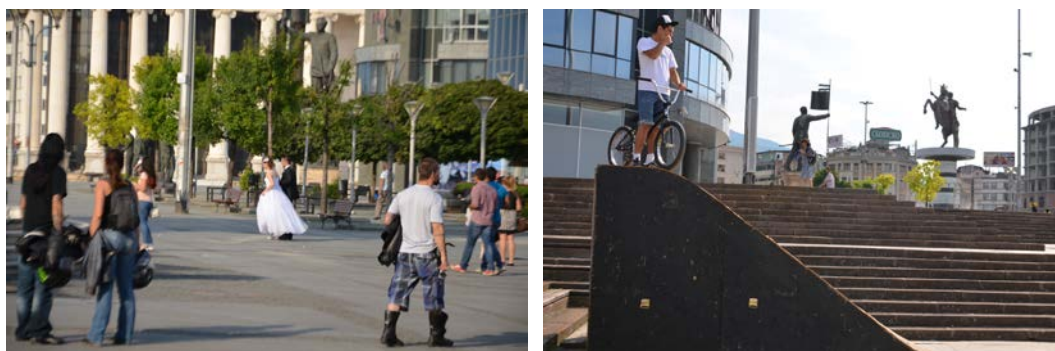
Fig. 40. The views from the Stone Bridge towards the south - east. In front of the bridge on the axis - the monument of Alexander. On the left, the Thessalonica Fighters monument. Attractive, minimalist terraces descending to the river.

Architektura Opery jest świetnie wkomponowana w miasto, sama w sobie oryginalna, a zarazem mieszcząca się w światowych "gwiazdorskich" standardach. Niektóre emocjonalne jej recenzje, mogą wydawać się nawet nieco wygórowane: *"Highly distinctive and prominent building in the Skopje's urban fabric. Among a number of new iconic buildings, the small city also featured a landmark deconstructionist opera house that could rival the Sydney opera house in appearance. This building, with its distinctive features, is a precursor of fractal and deconstructive approach in Post-Industrial architectural design from the 1980s and early 1990s. Resemblances with early Zaha Hadid's designs are evident."*³⁶ Bardziej sensowne wydaje się doszukiwanie podobieństwa piękna M.O.B. wraz

³⁶ Jovanovsky, Dejan. 2010. "MOB (Macedonian Opera and Ballet) deconstruction #1". "Abitare". Zeszyt 07. Mediolan, s. 10-11.

z przyjazną przestrzenią publiczną na wybrzeżu, do Opery w Oslo stworzonej przez zespół Snøhetta 30 lat później (2008). Są to jednak w sumie dość dalekie asocjacje, jeśli traktować taką analizę porównawczą naprawdę ściśle.

Wystrój M.O.B. w aspekcie materiałowym jest isticie minimalistyczny i wyrafinowany. Połączono śnieżnobiały beton architektoniczny na zewnątrz z analogicznie śnieżnobiałym marmurem we wnętrzach, dla którego wzorem było pokrycie włoskim marmurem hali Finlandia-talo w Helsinkach, projektu Alvara Aalto (1971). Wyższość technologicznych rozwiązań w Skopje w porównaniu z Finlandią przejawiał się w tym, że arcy drogiego marmuru sprowadzonego z Italii nie wystawiano na oddziaływanie klimatu atmosferycznego, *nota bene* dość łagodnego na przedgórzach Bałkańskich. Natomiast uczynienie tego w mroźnej i wilgotnej Finlandii, przy drastycznych wahaniami temperatur, spowodowało wypaczanie się i odpadanie płyt. Wymiana tego pokrycia pochłonęła 50-100% (nie ujawniono danych) całorocznego fińskiego budżetu państwowego³⁷.

Ryc. 41 Przestrzeń między: --- A. południowym przyczółkiem a --- B. placem Macedonia (na planie 16A numery kolejno 03 i 01), wywołuje atrakcyjne socjo- przestrzenne "zderzenia" różnych grup ludzkich i różnych sposobów użytkowania wspólnotowej przestrzeni publicznej.

Fig. 41. The space between: --- A. the south abutment and --- B. the Macedonia square, produces attractive socio-spatial "clash" of different groups of people and different ways to use community public space

Ryc. 42 Plac Macedonia z pomnikiem Aleksandra Wielkiego stanowi prospołeczny "magnes" przyciągający ludzi, jest urbanistycznym "pępkiem" miasta. - A. Widok w tkance miasta - wklęsłej przestrzeni placu z pomnikiem, obserwowany z cytadeli. - B. Impresja fragmentu centrum i placu zdominowanego przez pomnik.

Fig. 42. The Macedonia Square with the monument of Alexander the Great is a pro-social "magnet" attracting people, it is the urban "centre" of the city. --- A view of the city - the concave area of the square with a monument, seen from the citadel. --- B. An impression of the part of the centre and the square dominated by a statue.

Reasumując opisany powyżej okres - Jugosławia, a w niej wzorcowe w sposobie odbudowy dotknięte nieszczęściem Skopje, stanowiły w latach 60.-80. XX wieku, wybitny poli-

³⁷ Tiimo Freeze, architekt Helsiński, wg informacji udzielonej autorowi artykułu w sierpniu 1988 r.

gon modernistycznej, międzynarodowej sztuki urbanistycznej i architektonicznej.³⁸ Dziś, z perspektywy tuż po 2013 roku, dokładnie w 50 lat po tragicznej powodzi oraz trzęsieniu ziemi z 1963 roku, można ocenić że Skopje stało się natychmiast po tragedii - miejscem fascynującego procesu reanimacji. Z tą różnicą jednak wobec aktualnie zamykającego się Programu Skopje 2014, że tamten proces przebiegł w najlepszym pod względem gustu nurcie nowoczesnym na międzynarodowym poziomie, z udziałem światowych mistrzów kreacji. Skopje więc od lat 60 XX w. do transformacji wspierało i lansowało nowe trendy architektoniczne z modernistycznie rozumianą troską o harmonijność urbanistyczną.³⁹

Ryc. 43 Pomnik Aleksandra - w złych proporcjach, kiczowaty i gigantomański, z ohydnyim słupowym cokółem fontannowym. Stanowi geometryczny i psychologiczny punkt środkowy - centrum całego układu przestrzennego miasta. - A. Od wschodu. - B. Od północnego zachodu.

Fig. 43. The monument of Alexander - with wrong proportions, trashy and gigantomanian, with a hideous columnar fountain pedestal. It is the geometrical and psychological midpoint - the center of the whole spatial system of the city. --- A. From the east. --- B. From the north-west.

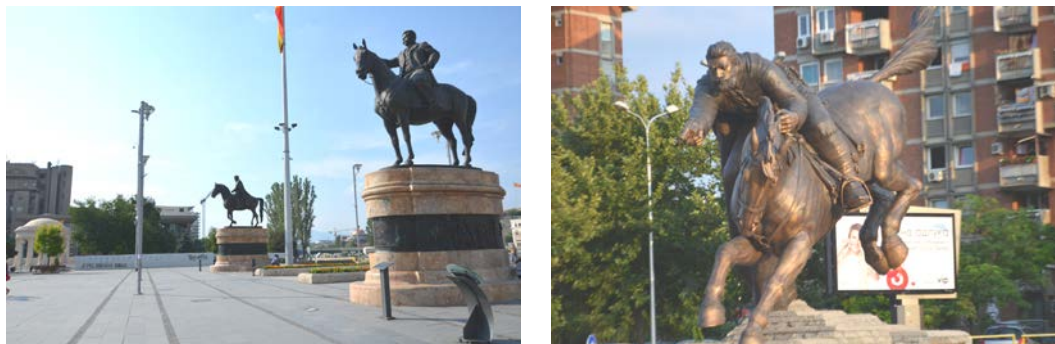
8. TRUDNA WOLNOŚĆ - NACJONALISTYCZNY POSTMODERNIZM

Separatystyczne tendencje narastające we wszystkich siedmiu jugosłowiańskich krainach (Bośnia-Hercegowina, Chorwacja, Czarnogóra, Kosowo, Macedonia, Serbia, Słowenia) przez 10 lat od śmierci marszałka Tity, na fali wielkiej transformacji w Europie Wschodniej, zaowocowały rozpadem na samostanowujące republiki oraz poskutkowały straszliwą, wieloetapową wojną domową. Macedonia, jedna z najmniejszych i najuboższych republik, odsunięta od morza i otoczona nieprzyjawnymi z różnych przyczyn państwami (Alba-

³⁸ Jovanović Weiss, Srdian; Linke, Armin. 2010. "Skopje will disappear". "Abitare" 536. Wersja internetowa, adres: <http://www.abitare.it/en/architecture/skopje-scomparira/> Pobrano 2013_12_15.

³⁹ Nate, dz. cyt.

nia, Bułgaria, Grecja, Serbia) - wolna od 1991 roku, ze stolicą w Skopje, stroniła od rozlewu krwi i od czystek etnicznych.

Ryc. 44 Plac Macedonia, pomniki bohaterów narodowych. --- A. Bliźniacze pomniki usytuowane symetrycznie na osi północ - południe na wysokości pomiędzy mega-pomnikiem Aleksandra, a brzegiem rzeki Wardar. Z lewej Goce Delczew, z prawej Dame Grujev. Byli kolegami, wykształconymi inteligentami, kolejnymi przywódcami patriotycznej postępowej organizacji bojowej aktywnie występującej przeciw okupacji tureckiej, na przełomie XIX i XX wieku. Kolejno zginęli w walkach z zaborcami, w wieku 31 i 35 lat. --- B. Hristijan Todorovski "Karpos 2". Student, członek organizacji lewicowej, podczas 2 wojny światowej partyzant. Dowódca batalionu, walczył przeciw oddziałom bułgarskim sprzymierzonym z hitlerowcami. Zginął w bitwie mając 23 lata. Pseudonim Karpos 2 nosił na pamiątkę wielkiego patrioty, wodza powstania w XVII wieku przeciw Turkom, od którego nazwę nosi plac północny miasta.

Fig. 44. Macedonia Square, the statues of the national heroes. --- A. The twin statues situated symmetrical on the north-south axis, between the mega-monument of Alexander, and the coast of Wardar river. On the left, Goce Delczew and on the right Dame Grujev. They were friends, educated intelligentsia, successive leaders of the patriotic progressive combat organisation actively acting against the Turkish occupation in the late 19th and early 20th century. Sequentially they were killed in battles with the invaders, aged 31 and 35. --- B. Hristijan Todorovski "Karpos 2". The student, a member of the leftist organizations, a partisan during World War 2. The battalion commander, he fought against the Bulgarian branches allied with the Nazis. He was killed in battle, he was 23 years old. He assumes the pseudonym Karpos 2 to commemorate the great patriot, leader of the uprising in the 17th century against the Turks. Also the north city square is named after him

Sprzyjającym czynnikiem dla takiej bezkonfliktowej polityki, mimo wspomnianych niechęci ze strony sąsiedzkich państw, jest jej położenie w postaci jakby "półwyspu" na południowej rubieży dawnej Jugosławii. A więc Macedonia „wciska się” jak gdyby pomiędzy wspomniane sąsiadujące państwa: Albanię, Bułgarię i Grecję, które jako zewnętrzne wobec dawnej Jugosławii nie były bezpośrednio uwikłane w Bałkańską wojnę domową. Mimo swojej stabilizującej polityki zagranicznej, stanęła przed znacznymi trudnościami w dziedzinach gospodarki, ekonomii, spraw społecznych oraz legitymizacji swej tożsamości na nowej mapie Europy. "Trudności po rozpadzie: - słabość, małość i bieda są naturalnymi rezultatami atomizacji elementów struktury dawniej jednolitej i gospodarującej całościowo, silnie zarządzanej, szanowanej w świecie Jugosławii"⁴⁰.

Należy przy tym pamiętać, że Jugosławia formalnie jednorodna powstała podobnie jak Polska Odrodzona - wskutek przemian po pierwszej wojnie światowej, dzięki upadkowi okupacyjnych mocarstw, w jej wypadku łącznie upadkiem Turcji Otomańskiej. Ale w przeciwieństwie do Polski, nigdy przedtem nie stanowiła spójnej jedności takiej jak Pierwsza Rzeczpospolita Polska od czasów aż do tragedii zaborów. Jednak zwarta Jugosławia przetrwała w sumie przez lata 1919-1991, mimo zmiany ustroju na komunistyczny po drugiej wojnie światowej (tu znów po części występuje analogia z Polską). W tej dość spójnej strukturze zarządzanej z serbskiego Belgradu, główne krainy północne, bliższe Europie: Słowenia, Chorwacja i Serbia - rozwinęły cywilizację przemysłowo - urbanistyczną. Dzięki niej osiągnęły dość wysokie standardy ekonomiczno - społeczne, grawitujące -

⁴⁰ Medarovsky, dz. cyt.

mimo komunizmu ale dzięki jego antysowieckiej odmianie Titowskiej, - ku państwom Zachodnim.

W tym czasie krainy południowe, stanowiące - jak wspomniano - „półwysep” wcinający się w Albanię, Bułgarię i Grecję - pozostawały pariasami. Ich dobrem były atrakcje turystyczne: naturalne i kulturowe, jednak o słabej infrastrukturze. Drugim źródłem utrzymania było ubogie rolnictwo, ograniczone głównie do uprawy owoców w zakresie względnie opłacalnym, ale nie konkurencyjnym. Istotne produkty przemysłowe i szerzej - cywilizacyjne, były przysyłane z północy, co pozwalało w skali państwa jugosłowiańskiego dawać znośną, stabilizującą równowagę. Ta monokulturowość w zakresie średnio- i nisko standardowej, peryferyjnej turystyki czyni absurdalnymi - spotykane czasem - porównywania potencjału małych państw południowych Bałkan do zachodnioeuropejskich małych państw i księstw takich jak Szwajcaria, Luksemburg, Lichtenstein i San Marino. Tam wszędzie potężną rolę w dobrobycie odgrywa wysoka wielowiekowa cywilizacja oparta oprócz turystyki na perfekcyjnej, wyspecjalizowanej produkcji⁴¹. Macedonia jest w sytuacji dokładnie przeciwnej: „ Wkrótce ulegnie rozkładowi i zostanie podzielona pomiędzy Wielką Albanię i Wielką Bułgarię”; to słowa Antonina Samarasa - premiera Grecji, która niewątpliwie jest trzecią – najgorętszą i najbardziej wrogą pretendentką do rozbioru Macedonii⁴².

Ryc. 45 Północny, nadrzeczny rejon Placu Macedonia (na planie 16A numer 03). --- A. Z prawej najważniejszy w mieście Kamienny Most stanowiący główną oś miasta. Za nim w dali na osi pomnik króla Filipa. Z przodu - niewielki pusty skrawek płyty placu z kwadratowym trawnikiem - skwerkiem. Wolny od pomników stanowi mini enklawę spokoju wizualnego. --- B. Ten sam rejon z pomnikiem Justyniana 1 Wielkiego - cesarza bizantyńskiego, świętego prawosławnego, męża osławionej Teodory, urodzonego nieopodal Skopje

Fig. 45. North, riverside area of the Macedonia Square. --- A. On the right is one of the most important, the Stone Bridge forming the main axis of the city. Behind it in the distance, on the axis is the statue of King Philip. On the front - a small empty part of the square with a square lawn. Free of monuments is a visual mini enclave of tranquility. --- B. The same area with the statue of Justinian the Great - Byzantine emperor, the Holy of the Orthodox Church, the husband of the famous Theodora, born near Skopje

Spektakularną inwestycją ufundowaną „dla pokrzepienia serc”, a także dla promocji Skopje, było wzniesienie w 2002 roku Millenijnego Krzyża (ryc. 3A,3B). Liczy 66 m wysokości, co czyni go najwyższym w świecie. Został zlokalizowany na wyniosłym wzgórzu Vodno (1066 m) dominującym nad miastem od strony południowej, pół kilometra na zachód od ukrytej w lesie bazy wojskowej. W nieco odległej analogii można tę dominantę porównać z krajobrazowo - ideową rolą krzyża na Giewoncie dominującym nad Zakopanem. Bardzo gęsta siatka konstrukcyjna przypomina strukturę Wieży Eiffla. Ma prosty uniwersalny kształt i klasyczne proporcje krzyża chrześcijańskiego, bez dodatków wyróż-

⁴¹ J. w.

⁴² Borys, Bartosz. 2010. „Macedonia - niewielki kraj z wielkimi problemami”. W: „Dyplomacja”. Portal cyfrowy, red. Wolejko, Piotr. Adres internetowy: <http://dyplomacja.fm.blox.pl/2012/10/Macedonia-Niewielki-kraj-z-wielkimi-problemami.html> Pozyskany 2013_12_25

niających krzyż prawosławny, mimo że w Skopje dominuje ludność wyznania ortodoksyjnego wschodniego. Krzyż obudził też dyskusję społeczną na inny bliskoznaczny temat, gdyż jego realizacja pogwałciła gwarancje założycielskie nowego wielokulturowego państwa z 1991 roku nt. równouprawnienia mahometan w wolnej Macedonii. Od strony miasta (rejon historycznego dworca) do stóp krzyża doprowadza 500-mertowej długości kolejka „zębata”. W pobliżu zbudowano restaurację i mały hotel; dwa większe znajdują się w połowie drogi między miastem a krzyżem. Wewnątrz konstrukcji jest winda a na wierzchołku wspaniałą punkt widokowy.

Ryc. 46 Pomnik Justyniana, pokracczny i przyciężki, zwrócony w kierunku mega-pomnika Aleksandra, prowadzi z nim przestrzenny dialog. Popularny komentarz - "cesarz w toalecie". Materiałem jest śnieżnobiały marmur austriacki, o "niebotycznej" cenie. --- A. W tle rotunda Urzędu Miasta i Teatr Narodowy (na planie 16A numer 07). --- B. W tle Muzeum Macedońskiej Walki o Niepodległość (na planie 16A numer 05).

Fig. 46. The statue of Justinian, misshapen and heavy, facing the mega-monument of Alexander, conducts with him a spatial dialogue. The popular comment - "Emperor in the toilet." It is made from pure white Austrian marble, which has an extortionate price. --- A. In the background the rotunda of the City Hall and the National Theatre (on the plan 16A number 07). --- B. In the background, Macedonian Struggle for Independence Museum

Architektonicznym nieszczęściem i kompromitacją populistycznej władzy stał się - zwłaszcza wobec pięknej idei oraz wspaniałej lokalizacji - Dom Pamięci św. Matki Teresy. Ta świetlana osoba, opiekunka najbiedniejszych dzieci w Kalkucie, laureatka pokojowej Nagrody Nobla, była Albanką urodzoną i mieszkającą przez 18 lat w domku przy ul. Macedonia, gdzie stał też katolicki kościółek, w połowie trasy między głównym Placem Macedonia, a słynnym Dworcem. Niestety zbudowany w tym miejscu i uruchomiony w 2009 roku przez premiera i ministrę kultury, Dom Pamięci, stanowi zdumiewający kicz przynoszący najgorsze skojarzenia wizualne z "wyglupiałym" postmodernizmem z USA z lat 70. XX wieku ("tylko krzyż Chrystusa czyni, że nie bierzemy tej budowli za kasyno"⁴³). Projektantem był wskazany przez władze, bez konkursu i jakiegokolwiek opiniowania, arch. Vangelis Bozinovski. Po tym nieudanym flircie z postmodernizmem, władze zmieniły "padradygmat" w kierunku zdumiewającego XXI-wiecznego "sorealizmu".

Często w historii: trudności z polityką - i wewnętrzną, i zagraniczną, są pożywką dla nacjonalizmów. Wobec trudnych uwarunkowań dla rządu i utrzymania się przy władzy w warunkach mimo wszystko demokratycznych, sprawujące rządy prawicowe środowiska

⁴³ Muratovsky, Gojko. 2013. "A theme park in a fortress: politics and architecture in Macedonia". "The Conversation. Journal founded by Universities in: Aberdeen, Birmingham, Bristol, Cardiff, Glasgow, Liverpool, Salford, Sheffield, Surrey, Warwick, UCL University College London". Edition January. Adres internetowy: <http://theconversation.com/a-theme-park-in-a-fortress-politics-and-architecture-in-macedonia-9354>. Pobrane 2013_11_11.

przyjęły jako swój oręż polityczny przypomnienie narodowej tradycji w sposób skrajnie populistyczny. Przywołano więc przede wszystkim antyczną wielkość królów Macedońskich: Dariusza i Aleksandra Wielkiego, niejako przemilczając że ich pozycja historyczna i osiągnięcia związane są przede wszystkim z nie lubianą, sąsiadującą i wręcz wrogą Grecją. Wywołano również w postaci ikonograficznej osoby władców późno-antycznego Bizancjum z Justynianem Wielkim na czele oraz średniowiecznych monarchów Macedonii i regionu. Przywrócono też do publicznej wiadomości ikonografię XIX/XX-wiecznych bohaterów wolnościowych (z pokoleń odpowiadających Garibaldiemu w Italii, lub polskim bojowcom z frakcji rewolucyjnych) występujących przeciw Habsburgom i Turcji w sprawie wolnej Macedonii.

Ryc. 47. Pomnik Bojowników z Tessaloniki; przy pd. - wsch. przyczółku Mostu Kamiennego, naprzeciw Muzeum Archeologicznego. Ciekawy, inspirowany Mieszczanami z Calais dłuta Rodina. Bohaterami są macedońscy anarchiści/teroryści anty-tureccy (por. pol. PPS Frakcja Rewolucyjna, np. młody Józef Piłsudski). Wykształceni: studenci, pracownicy biur i uczelni. W latach 1900-1903 dokonali zamachów bombowych w miejscach publicznych wśród ludności cywilnej: tureckich mahometan i greckich chrześcijan. Pomnik z tego powodu jest kontrowersyjny ("mordercy w garniturach i kapeluszach, z książkami i teczkami"). Ich działalność poważnie osłabiła reżim okupantów.

Fig. 47.A. B. Thessalonica Fighters monument; at the south - eastern abutment of the Stone Bridge, opposite to the Archaeological Museum. Interesting and inspired by Burgers of Calais sculpted by Rodin. The heroes are Macedonian anti-Turkish anarchists / terrorists (compare The Polish Socialist Party – Revolutionary Faction, for example, young Jozef Pilsudski). Educated: students, offices and universities staff. In the years 1900-1903 they made bomb attacks in public places among the civilian population: Turkish Muslims and Greek Christians. Because of that the monument is controversial ("the killers in suits and hats, with books and briefcases"). Their activities seriously weakened the occupiers regime

Projekt Skopje 2014 ogłosił w roku 2010 jego główny promotor: premier i przewodniczący V.M.R.O. - D.P.M.N.E. czyli Wewnętrznej Macedońskiej Rewolucyjnej Organizacji - Dla Sprawy Macedońskiej Narodowej Jedności – Mikołaj Grujevski i ministra kultury Elzbieta Kančeska-Milevska. Głównym doradcą ideologicznym premiera był ekstrawagancki pisarz izraelski Samuel Vaknin, autor blogu oraz portalu pod nazwą "Narcyzm i Psychopatia", która trafnie określa jego cechy osobowości oraz wyrażane przez niego poglądy. Projekty przestrzenne oprócz ukształtowania przestrzeni publicznych objęły następujące obiekty: czterdzieści pomników, dwadzieścia wielkich gmachów władzy i użyteczności publicznej (plus kilka odnowionych - gł. fasady) – oraz dwa nowe mosty piesze i trzy odnowione, dla funkcji: reprezentacyjnej, ekspozycyjnej i spacerowej. Są one komponowane dość przypadkowo i nie spełniają roli komunikacyjno - transportowej które w centrum nie są rozwiązywane.

Koszty – ponoszone z tzw. kieszeni podatnika – przedstawiono wstępnie jako kwotę 80 milionów euro, następnie w latach 2011 - 2012: 200 milionów, a w rzeczywistości na przełomie lat 2013 - 2014 obliczono szacunkowo wydatki na 500 milionów euro. Społeczność kraju i miasta była w momencie ogłoszenia Programu Skopje 2014 – oniemiała ze zdumienia. Następnie ożyły opozycyjne portale społecznościowe i fora internetowe. Na tej kanwie nastąpiły ostre protesty i trwała utrata zaufania do rządu przez większość lud-

ności (ryc. 64A,64B). Zdumiewające było, że partia obdarzona zaufaniem publicznym i wyniesiona do władzy na drodze demokratycznych wyborów - totalnie zignorowała swój elektorat i szerzej - swoje społeczeństwo. Nie pytała go o zdanie w najmniejszym stopniu – nie powiadomiła o tak bardzo brzemiennych w skutki wizualne i materialne zamiarach. Do projektowania nie zostali zaproszeni żadni liczący się planiści ani projektanci⁴⁴.

Ryc. 48 A. Car Samuel, rówieśnik Bolesława Chrobrego. Władca Macedonii, potem również Bułgarii, Serbii, Albanii i części Grecji. Pomnik zlokalizowany w pd.-wsch. narożniku Placu Macedonia. Widok w kierunku wschodnim. --- B. Kontynuacja perspektywy w kierunku wschodnim. Z prawej strony dawny modernistyczny blok super-jednostka, z nową fasadą eklektyczną. W głębi łuk triumfalny

Fig. 48.A. Tsar Samuel, contemporary of Boleslaw the Brave. Lord of Macedonia, then also Bulgaria, Serbia, Albania and parts of Greece. The monument located in the south-east corner of the Macedonia square. View to the east. --- B. Continuation of the perspective to the east. On the right side the old modernist super-block unit, with a new eclectic facade. In the depths a triumphal arch

Ryc. 49 Łuk jest urbanistycznym nawiązaniem do modernistycznego pomysłu Kenzo Tange z lat '60. XX w. ("The East Gate"). --- A. Wulgarna transpozycja ww. pomysłu w wydaniu eklektycznym z ambicjami do przyswojenia tradycji rzymskiej - "Porta Macedonia." --- B. W łuku (oświetlenie z góry) umieszczono ekspozycje: Urząd Stanu Cywilnego i "Tourist Information" oraz butik z pamiątkami. Szokujący koszt obiektu spowodował trwałe wstrzymanie realizacji Filharmonii.

Fig. 49. The arch is a urban reference to the modernist idea of Kenzo Tange from 1960s ("The East Gate"). --- A. A vulgar transposition of the idea mentioned above in the eclectic edition with the ambitions to assimilate with the Roman tradition - "Porta Macedonia." --- B. In the arch was placed (lighting from above): Civil Registry, the Tourist Information, and a boutique gift shop. The shocking cost caused the permanent freezing of the Philharmonic realization

9. "PROGRAM SKOPJE 2014"- JARMARCZNY KICZ JAKO NEO-SOCREALIZM

Zaprotestowały więc organizacje pozarządowe NGO-sy i w zasadzie wszystkie warstwy społeczne. Protesty wyrazili bezdomni i bezrobotni, którzy liczyli na opiekę i miejsca pracy. Oburzenie wyraziła milcząca dotąd większość – spodziewająca się reformy postko-

⁴⁴ Medarovsky, dz. cyt; Traikovsky, dz.cyt.

munistycznej służby zdrowia oraz ufająca w poprawę infrastruktury transportowej i komunikacyjnej. Przeciw absurdalnej rozrzutności zaprotestowali ludzie interesu, często przenosząc ze Skopje swoje inwestycje, gdyż wcześniej prypuszczali że zaistnieje mądra rynkowa polityka gospodarcza. Najwcześniej odciął się od władz i od ich Programu Skopje 2014 - świat intelektu, sztuki i nauki - poczynając od studentów i profesorów między innymi z fakultetów socjologii i sztuk pięknych. Oni bowiem pierwsi przejrzyli ów absurdalny tani populizm ideowy (ale jakże drogi pod względem wydatków z kieszeni płacących podatki) oraz wulgarną („łopatologiczną dla nieuków”⁴⁵), kiczowatą estetykę Programu.

Na niższym stopniu wymagań i poziomie ocen pojawiły się dwie wątle zalety przypisywane Programowi. Pierwsza zaleta to „wreszcie” zainteresowanie władz przestrzeniami publicznymi, które przez 10 lat transformacji nie były dotknięte działaniami uszlachetniającymi. Po drugie zaś, mniej wymagający opiniodawcy uważali że wypełnienie centrum miasta pomnikami o historycznym wydźwięku, przybliży Macedończykom świadomość historyczną i dumę narodową, zagubione wskutek ujednociającej całą Jugosławię indoktrynacją komunistów Tity („najważniejsze rozdziały macedońskiej historii sprzed panowania tureckiego, a także z czasów walki o niepodległość w wiekach XIX i XX”⁴⁶). Jednak rzeczywistość zweryfikowała te dość naiwne nadzieje. Ukazała niemiłosierny kicz, anachroniczne prostactwo artystyczne na pograniczu powtórzonego socrealizmu i zaściankowego prowincjonalizmu. Ta niska jakość ukazała się w realizacjach, pomimo ogromnych nakładów finansowych, wysokiej jakości materiałowej oraz częstej perfekcji warsztatowej w wykonaniu tzw. produktów artystycznych owego zdumiewającego totalizmu „neoklasycznego” w XXI wieku. Ostrzejsi krytycy nazwali tę narracyjność i perswazję „komiksem dla analfabetów”⁴⁷.

Wszystkie te „zamówienia publiczne” zostały ulokowane bez jakichkolwiek konkursów lub przetargów, ale zlecone osobom koncesjonowanym przez władze, z rzeźbiarką Valentiną Stefanovską na czele. Pełni ona podwójną rolę jak niegdyś słynna stalinowska artystka akademicka Wiera Muchina – tworząc oprócz dzieł (statua „Mosfilm”) także „pomost porozumienia” wykonawców z mocodawcami. Wspomniane 40 pomników, już dziś w większości zrealizowanych, znajduje się w postaci kilkudziesięciu - centymetrowych makiet na stole w gabinecie premiera. Z powodu różnorodnej skali, technik wykonania i kolorów - wyglądają tam jak jarmarczne figurki na straganie na targowisku⁴⁸.

Wspomniano wcześniej, że jednym z aspektów uznanych w większości opinii za działanie pozytywne w ramach Programu, stało się uporządkowanie i nadanie starannego wystroju centralnym przestrzeniom publicznym. Dla równowagi osądów należy jednak stwierdzić, że również ten wystrój rzeźb i szczegółów jest krytykowany przez wielu wyrobionych opiniodawców jako zbyt staroświecki. Przyczyną takiej opinii jest zbyt „ciężki *design*” oraz twardy „siermiężny” wystrój bez subtelności nawierzchni i detali, które są nieudolnie kopiuwane z wzorców historycznych i zagranicznych. Materiałem jest z reguły biały marmur uzupełniony innym jasnym kamieniem, co daje posmak śródziemnomorskości, ale jednocześnie w XXI wieku jest płytką demonstracją bogactwa o dorobkiewiczowskim charakterze.

⁴⁵ J. w.

⁴⁶ Borys, dz. cyt.

⁴⁷ Tsoukalas Ioannis. 2013. „Skopje Center Urban Analysis”. W: „Landscape Architecture, Departement Urbanism, TU Delft Faculty of Architecture”. Methodology of the *author's* and their colleagues at TU Delft Chair of Urban Landscape, resp. MSc Student Work 2009 Ioannis Tsoukalas. „Research and design in landscape architecture” – PDF Repository - TU Delft. Adres internetowy: <http://www.repository.tudelft.nl/assets/uuid...36b9.../274647.pdf>

⁴⁸ Karczewski, Kamil. 2010. „Disneyland w centrum Skopje”. W: „Kierunek Balkany” portal internetowy światowej organizacji dziennikarzy Wordpress. <http://kierunekbalkany.wordpress.com/2010/11/07/skopje-2014/> Pozyskano 2013_12_25.

Centralne przestrzenie publiczne są trzy. Stanowią koherentną, osiową całość. Wspomniano wcześniej, że Skopje ma jako całość kształt motyla, którego tułowiem jest centrum (ryc. 16A). Na to centrum składają się z: 1. plac południowy (Plac Macedonia), most (Most Kamienny) i plac północny (Plac Powstania Karposza, tj. narodowo- chrześcijańskiej rebelii Macedończyków przeciw mahometańskim okupantom Turkom Osmańskim, 1689). Ta oś, wyznaczona przez most i place, jest obustronnie kontynuowana przez główne ulice: północną i południową. Mnogość wzniesionych w tym rejonie wolno stojących pomników można w przybliżeniu sklasyfikować na cztery typy.

Ryc. 50 A. Pomnik cara Samuela w relacji do głównej osi miasta - Alei Macedonia, w kierunku południowym. - B. Fatalne, nieprofesjonalne uformowanie/ustawienie pomnika "ślepymi plecami" do głównej perspektywy z głównej alei (za pomnikiem widoczny skrawek pomnika Aleksandra). Rozeta herbowa służy dzieciom jako tarcza do strzelania z zabawek.

Fig. 50.A. Statue of Tsar Samuel in relation to the main axis of the city - Macedonia Avenue, to the south. --- B. A disastrous, unprofessional setting of the monument: "blind back" to the main perspectives of the main avenue (behind the monument visible piece of the Alexander statue). Escutcheon Rosette serves children as a shield for shooting with toys

Pierwszym typem są pomniki przedstawiające wspomnianych macedońskich królów. Są gigantyczne, przeskalowane, na ohydnych prostackich kamiennych cokołach - kolumnach, odlewane w spiżu, o nadmierne ekspresyjnych podobiznach. Obydwa stoją na głównym Placu Macedonia. Pomnik Filipa Drugiego, jako postać - statua stojąca, jest podbudowany basenem i fontanną. Bohater jest postawiony na 16- metrowej kolumnie, figura liczy 14 m. W sumie więc wysokość wynosi wraz z fontanną ponad 30 metrów (ryc.22A,22B). Centralny pomnik Aleksandra Wielkiego stanowi u dołu 13- metrowa fontanna z kolumną, na której znajduje się 12- metrowy jeździec na koniu Bucefale, wyrażając w sumie ekstatyczny paroksyzm. Całość z podbudową fontannową, przekracza więc wysokość 25 metrów (.42B-43B). Autorką obydwu jest ww. Valentina Stefanovska. Nowych pomników konnych, nieco mniejszych, wyglądających jak XIX-wieczne kopie, jest w centrum kilkanaście. Sarkastyczni, kompetentni krytycy podkreślają, że w stylizacji ich rzeźbiarskiej postaci dominuje sprymitywizowany wzorzec grecki. A to jest paradoksalnie przesłaniem wbrew politycznym intencjom inwestorów - nacjonalistów, gdyż stanowi argument do opinii głoszącej, że Macedonia jest krainą satelitarną, uzależnioną od Grecji.

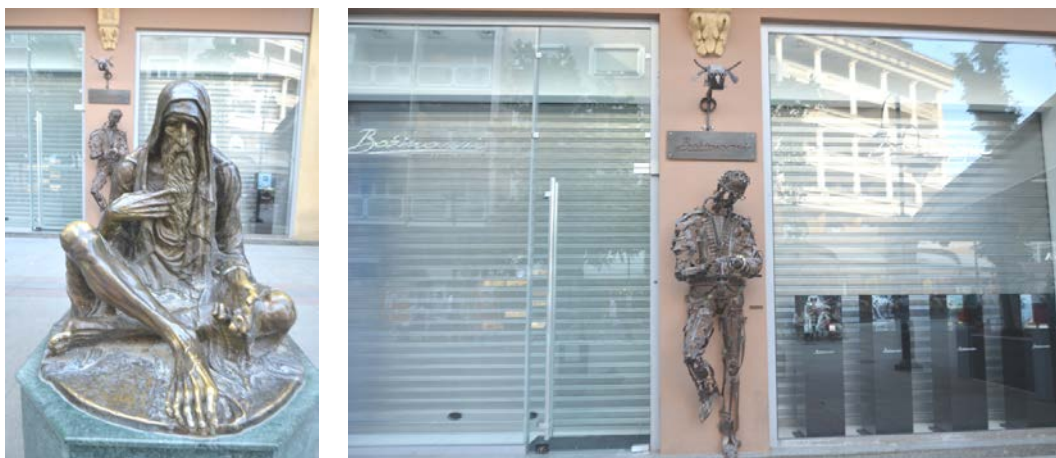
Drugim typem jest trochę tylko bardziej kameralny, kilkumetrowy pomnik przedstawiający władcę siedzącego na tronie. Jest kuty w śnieżno białym kamieniu, przysadzisty, usztywniony, zniechęcający widza do przedstawionego bohatera od pierwszego wejrzenia. Wśród kilku obiektów tego rodzaju, najważniejsze są przedstawienia: Justyniana Pierwszego - cesarza Bizancjum w VI w. (ryc. 45B-46B) oraz Samuela Pierwszego Komitopula - cara Bułgarii w. X-XI wieku (ryc. 48A,50A). Zauważyć należy, iż obydwaj władcy byli inno-krajowcami, zaborcami Macedonii, z tym że Justynian jako arystokrata grecki urodził

się - jak wspomniano wcześniej - w Ilirii, opodal Skopje. Na obydwu placach i u nasady ulic wlotowych występuje też kilka innych nowych pomników z tej grupy typologicznej. Są nieco bardziej kameralne, jednoosobowe, przedstawiają władców lub inne ważne osoby, siedzące lub stojące, z zasady na kamiennych cokołach, odlane w brązie lub spizu.

Ryc. 51 Pozytywne ambicje kulturotwórcze, w inteligentnym i atrakcyjnym wydaniu. W najściślejszym centrum miasta, na głównej osi, i w innych węzłowych miejscach publicznych funkcjonują powtarzalne, mobilne, całoroczne "księgarnie i antykwariaty książkowe", stylizowane w charakterze retro - secesyjnym (na fot. po godzinach pracy, obiekt widoczny też na fot. 50A).

Fig. 51. The positive culture-making ambitions, in an intelligent and attractive edition. In the city centre, on the main axis, and in other nodal public places function repeatable, mobile, year-round "bookstores and antique books", stylized as retro - Art Nouveau (on the photo after work hours, the object visible also on the photo 50A)

Ryc. 52 Aleja Macedonia rozpoczyna się z Placu Macedonia (od strony południowej, na planie 16A numer 01 - jako główny odcinek wielkiej osi północ-południe) dwiema skrajnie odmiennymi rzeźbami w metalu. - A. Poważny, fascynujący treściowo i perfekcyjny warsztatowo "Proszalny" autorstwa uznanego tradycyjisty akademika Dimitara Filipovskiego. Wykonany w szlachetnym złotawym brązie na granitowym cokole. - B. Kontrowersyjny "Hipster", autorstwa szczególnie kontrowersyjnego postmodernisty Vangelisa Bozinovskiego (autor niezwykle kontrowersyjnego Domu Matki Teresy, vide fot. 53-55). Wykonany z blachy kortenowej, opatrzonej okazałą plakietą z facsimile autora. Jego maksyma: "monument - to znaczy - odciśnięte moje imię".

Fig. 52. Macedonia Avenue starts from Macedonia Square (from the south side, on the plan 16A, number 01 - as the main section of the great north-south axis). It begins with two extremely different metal sculptures. --- A. The serious, fascinating in content and perfect workshop, "Beggings" sculpture by acclaimed traditionalist academic Dimitar Filipovskigo. Made in precious golden bronze on a granite pedestal. --- B. The sculpture of controversial "Hipster" by Vangelis Bozinovskigo, particularly controversial postmodernist (the author of the highly controversial House of Mother Teresa, vide fot 53-55). Made from steel sheeting, with a substantial plaque with a *facsimile* of the author. His maxim: "monument - that is to say - stamped my name."

Trzecim jest typ figuralnego pomnika zbiorowego. W tym typie stosunkowo pozytywny jest hieratyczny pomnik podwójny proroków chrześcijańskich Słowiańszczyzny - świętych Cyryla i Metodego - w brązie, na białym cokole kamiennym. (ryc. 25B) Są też unikalne pomniki jednoosobowe i grupowe "bliższe życia". Są "realistycznie" posadowione blisko

terenu na niskich płytach cokołowych. Nieliczne są wtopione w bruk, jak współczesne statuetki na Zachodzie. Wyjątkowo nawiązują one do sztuki nowocześniejszej, np. grupa Bojowców z Tessalonik wydają się inspirowane przez pomnik Mieszczan z Calais autorstwa Rodina (ryc. 47A, 47B). Wartościowy artystycznie jest również przejmujący "Żebrzący", przy wylocie osi północnej (ul. Macedonia) na główny Plac Macedonia (ryc. 52A).

Ryc. 53 Dom upamiętnienia Świętej Matki Teresy w miejscu jej urodzenia (na planie 16A numery 30, 31). --- A. B. Widoki z Alei Macedonia. Wywołuje skrajnie przeciwne oceny: zachwyty pielgrzymów i części turystów zapisane w postach na forach internetowych; a obrzydzenie elit wyrażane publicznie w poważnych wypowiedziach i publikacjach (por. m.in. przypisy do tekstu). Poglądy nacjonalistycznych władz przyjęły formę pośrednią: rozważane poglądy na podobne wytyczne dla Programu Skopje 2014 ("postmodernizm") odrzucono na rzecz bardziej populistycznego historycznego klasycyzującego eklektyzmu.

Fig. 53. The house of commemoration of the Holy Mother Teresa in place of her birth. --- A. B. The views from Macedonia Avenue. Invokes the extreme opposite assessments: the delights of pilgrims and part of tourists stored in posts on the forums; and elites expressed disgust in public in serious speeches and publications (compare, among others, the footnotes to the text). The opinions of the nationalist government took the indirect form: considered opinions on similar guidelines for the Skopje 2014 Programme ("postmodernism") were rejected in a favor of a more populist historical classicising eclecticism

Natomiast stuprocentowo jarmarczny, mimo chwytliwej tematyki oraz dobrego warsztatu rzemieślniczego jest pomnik - fontanna "Matki Macedonii" (ryc. 22A-23B,38A). Pomimo dość dużej skali (postacie liczą ponad 3 m. wysokości), mimo centralnego usytuowania na północnym placu centralnym (wyż. wym. Plac Powstania Karposza) w sąsiedztwie statui króla Dariusza i ww. pomnika świętych Cyryla i Metodego, pomnik ma charakter wybitnie ogrodowy. Pod wielką, ohydną, zraszącą otoczenie fontanną w kształcie kilkumetrowego grzyba, siedzą wokół centralnego słupa cztery piękne młode matki. Przedstawiają one, wg scenariusza, 4 etapy macierzyństwa Olimpij - żony Dariusza i matki Aleksandra Macedońskiego. On sam występuje tutaj w roli dzieciątka, co w połączeniu z matką, nawiązuje do archetypu Madonny. Relacja pomiędzy tym pomnikiem a zwróconą ku niemu nieopodal statuą Dariusza - stwarza relację "ojcowskiego nadzoru". Sam pomnik młodych kobiet w fontannie, może z dystansu - raczej ideowo niż artystycznie - kojarzyć się nieco z fontanną w *Conservatory Garden* w Central Parku.

Czwartym wreszcie typem pomnika jest systemowy - urbanistyczny dwuszereg symbolicznych „zwykłych ludzi”, sytuowany na barierach dwóch nowych mostów - kładek pieszych: Mostu Oko i Mostu Sztuki. Wygląda to jak parodia i przedrzeźnianie wspaniałej sztuki zabytkowych mostów z rzeźbami. Są tam więc, jakby w socrealistycznych lub nazistowskich przedsięwzięciach, np.: żołnierz, robotnik, urzędnik, nauczycielka i ni. Jest nawet diaboliczny cywil w przykłęku składający się do strzału z rewolweru, kojarzący się z Gavrilo Principem zamachowcem na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda Habsburga, aczkolwiek oficjalnie panuje milczenie na ten temat. Most Oko "dźwiga" symetrycznie 2 x 14 = 28 rzeźb (ryc. 35A) - oraz jedną więcej - centralną dość absorbującą uwagę Alegorię Macedonię (ryc. 33A-34B), wskazującą na najważniejszy nowy gmach: Muzeum Archeologiczne, w kierunku którego most jest "wymierzony" (ryc. 32B,34A). Most Sztuki "dźwiga" wyłącznie symetrycznie 2 x 14 = 28 rzeźb (vide dalej); jest wycelowany w okrągły gmach Policji Finansowej (ryc. 37A,37B).

Ryc. 54 Klimat bełkotiwej kiczowatości budynku jest łagodzony kulturalnymi, nastrojowymi rzeźbami obrazującymi świętą.

Fig. 54. The climate of mumbling kitsch building is mitigated by the cultural sculptures depicting the saint.

Trzeci, odnowiony most im. Goce Delćewa otrzymał na obydwu przyczółkach balustrad - po dwa lwów. Wzorcem takiej koncepcji jest barokowy mostek w Petersburgu nad Kanalem im. Gribojedowa, z 1740 r. Dwa z tych lwów są banalnymi "bezpiecznymi" imitacjami stylu klasycznego, dwa pozostałe zaś, o ambicjach bardziej nowoczesnych są monstrualnie ohydne. Jako zespół mają u mieszkańców nieoficjalną, niepublikowaną oficjalnie i dowcipnie dwuznaczną nazwę - "transformatorów"⁴⁹. W nieco mniej pretensjonalny sposób odrestaurowane zostały ostatnio mosty Wolności (oryg. 1936) i Rewolucji (oryg. 1963). Są one zaakcentowane u przyczółków dużymi parzystymi latarniami, nawiązującymi do klimatu eklektycznego / neobarokowego Mostu Cara Aleksandra III w Paryżu.

10. WOLNOŚĆ OD ZŁA – CZY WOLNOŚĆ KU WARTOŚCIOM

Na pograniczu inwestycji z zakresu rzeźby i architektury, wykonany jest Łuk Triumfalny "Brama Macedonii" (ryc. 48A-49B). Łuk jest również dziełem w.w. dwuznaczej twórczyni - rzeźbiarki Valentyny Stefanovskiej. Zamyśl i projektowanie były utajnione, a oddanie do użytku przez premiera nastąpiło w r. 2012. Było to nie pierwszym zaskoczeniem własnego społeczeństwa. Oryginalna nazwa tego łuku Porta Macedonia jest aluzją do Cesarstwa Rzymskiego. Należy także przypomnieć, że hasło Brama i miejsce lokalizacji po wsch. stronie centrum przy Placu Pella, w pobliżu zlokalizowania tego niniejszym opisywanego nowego łuku, są wzięte od Kenzo Tange. Nowy łuk pod względem formy, jest sprymitywizowanym plagiatem Wielkiego Łuku Napoleona przy Pl. Gwiazdy/de Gaulle'a w Paryżu, pomniejszonym w Skopje - z ponad 50-metrowego dzieła Chalgrin'a - na 21 m.

Wewnątrz łuku jest urząd stanu cywilnego i butik z pamiątkami. Wypukło-rzeźby na ścianach, dotyczące czynów Aleksandra Wielkiego, stały się przyczyną międzynarodowej skargi rządu Grecji przeciwko władzom Macedonii. Obywatele i środowiska twórcze mają natomiast inne pretensje na temat owej rządowej "zabawki" z arcy-drogiego białego granitu austriackiego, budowanej przez Austriaków za pieniądze podatnika. "Chodzi o" - absurdalny wydatek ponad 4,5 mln euro. Pieniądze te przerzucono z uzgodnionej i realizowanej do około 1/4 zaawansowania, prawdziwie nowoczesnej i atrakcyjnej inwestycji Filharmonii (jest umiejscowiona pomiędzy ww. Operą, a Konserwatorium przy centralnym placu północnym). Filharmonia z powodu wydatków na Łuk Triumfalny została wstrzymana w pół drogi procesu realizacyjnego i po 4 latach pozostawania odłogiem, coraz bardziej wygląda jak poprzemysłowa ruina (ryc. 29A-30B).

Wysokie dyskusje intelektualne i oburzenie "estetyczne" Macedońskich elit na temat owej rodzimej wersji stylu "Straight Revivalism", mają prozaiczne ale gorące uzupełnienie i kontrapunkt w obywatelskiej debacie i oburzeniu podatników na temat horrendalnych

⁴⁹ Karczewski, dz. cyt.

honorariów autorów. Aktualnie odślanianym przez śledczych dziennikarzy skandalem, są ukrywane przez jakoby demokratyczne władze, zawrotne zarobki rzeźbiarzy; z podejrzeniem o dzielenie się zyskiem z politycznymi "dobroczyńcami" zlecającymi niechlubne pomnikowe prace⁵⁰. Reporterzy pozyskali w tej mierze, utajnioną w Urzędzie Finansowym listę płac; a oto poniżej, jej fragmenty.

Na skutek tych ujawnień nastąpiły przetasowania personalne w Zarządzie Urzędu Miasta i niżej w hierarchii samorządowej, ale "oczywiście" bez zasadniczych zmian partyjnych u steru władzy.

Ryc. 55 Klimat bełkotliwej kiczowatości budynku jest łagodzony kulturalnymi, nastrojowymi rzeźbami obrazującymi świętą.

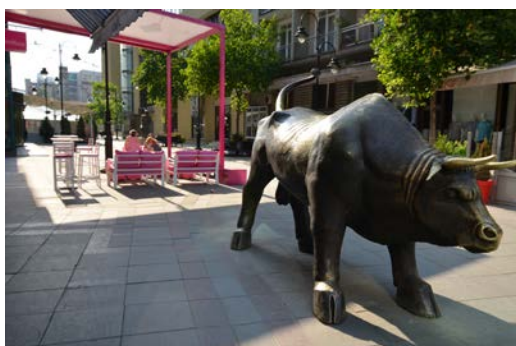
Fig. 55. The climate of mumbling kitsch building is mitigated by the cultural sculptures depicting the saint.

Tabla 1. Program Skopje 2014 - główne prace rzeźbiarskie i uposażenia na koszt podatników. Źródło: Duridansky, przygotowane przez Studio AS Wojciech Kosinski, uszczegółowione przez Milosza Zielinskiego

Artyst/k/a	Dzieło	Hon. w euro
Valentina Stefanovska	Pomnik Filipa II-go z fontanną Olimpij - Matki	1.487.900.-
	Pomnik Aleksandra Wielkiego	649.000.-
	Łuk triumfalny Porta Macedonia	303.512.-
	Rzeźby na/przy Moście Oko	105.000.-
	Inne prace w centrum	399.070.-
Tome Acjevski	P. (Pomnik) - Padający Bohaterowie	130.000.-
Mile Briceski	P. Todor Aleksandrov, boh. wolnościowy XIX/XX w.	114.991.-

⁵⁰ Duridansky, Darko. 2013. "Sculptors earn Fortunes From Revamp of Skopje". Balkan Insight. 26 kwietnia (niezależna gazeta-biuletyn w języku angielskim, wydawana w Skopje). Wersja internetowa: <http://www.balkaninsight.com/en/article/skopje-revamp-has-made-sculptors-millionaires>. Pobrano 2014_01_10.

Zoran Kostovski	Statua Alegoria Macedonia, Most Oko k/Muzeum	99.458.-
Grażdanka Kanikova	Statuy: Obserwujący, Dziewczyna, Ryba	97.595.-
Dymitr Filipovski	Statuy: Zakochani, Skacząca Pływaczka, Eeej	84.117.-
Angel Koronovski	P. Aktywiści WMRO (partia rządząca. tradyc.1897) P. Gemicii - bojowcy z Tessalonik, n/rzeką k/mostu	72.000.- 28.000.-
Žarko Baszeski	Para pomn. konnych Dame Grujev, Goce Delčev P. podwójny Święci Cyryl i Metody P. partyzant Kuzman Josifovskij Pitu 1915-1944	68.000.- 25.000.- 20.000.-
Tome Serafimovski	P. Św. Klemens P. Prof. Krist Petko Misirkov, humanista 1874-1926	60.000.- 60.000.-

Ryc. 56 Aleja Macedonia. Odcinek wyłączony z ruchu motorowego pomiędzy placem a dawnym dworcem stanowi główną promenadę miasta. - A. Niedaleko "amerykańskiego postmodernizmu" w postaci Domu im. Matki Teresy, inne zapożyczenie z USA: zwulgaryzowany i pomniejszony słynny Szarżujący Byk z Broadway'u k/Wall Street, symbol siły i odwagi w interesach. - B. Inny wzór przejęty z Zachodu, woła identyfikacji tożsamości państwowej, manifestowana jest licznym i nieustannym wywieszaniem flag narodowych.

Fig. 56. Macedonia Avenue. A section excluded from motor traffic between the square and the old station is the main promenade of the city. --- A. Near the "American postmodernism" in the form of the House name of Mother Teresa, other borrowings from the USA: vulgarized and smaller, the famous Charging Bull from Broadway near Wall Street, a symbol of strength and courage in business. --- B. Another pattern taken from the West, the will of state identity is manifested by numerous and continuous hoisting of the national flag

Ryc. 57 Aleja Macedonia. Mega pomnik Aleksandra Wielkiego stanowi silną dominantę na całym dystansie spacerowego "corso".

Fig. 57. Macedonia Avenue. Mega statue of Alexander the Great is strong and dominant throughout the walking distance "corso".

Najbardziej uderzające wizualnie (i budżetowo) są jednak nowe gmachy (ryc. 31A-37B). Rozprzestrzenione zostały z zasady wokół centralnych placów, w bezpośrednim pobliżu łączącego te place - Mostu Kamiennego i w bezpośredniej relacji wobec sąsiednich mostów/kładek na rzece Vardar - oraz wzdłuż bulwarów nadrzecznych.

Najbardziej spektakularne jest Muzeum Archeologiczne (ryc. 31A-34B), dziwnie owalne, otoczone gigantycznymi kolumnami "wielkiego porządku" czyli sięgającymi na całą wysokość budowli. Koncepcja poraża absolutnym naśladownictwem architektury historycznej, "dosłowniejszym" nawet niż najbardziej eklektyczne budowle autorstwa Ricardo Bofilla. Do tego wystrój jest wyjątkowo kiczowaty; drogie białe granity i marmury mają spory nadatek złocień i detali.

Ryc. 58 Aleja Macedonia. Mega pomnik Aleksandra Wielkiego stanowi silną dominantę na całym dystansie spacerowego "corso".

Fig. 58. Macedonia Avenu. Mega statue of Alexander the Great is strong and dominant throughout the walking distance "corso".

W pseudo-klasycznej konwencji, acz nie kolumnowej lecz pudełkowej, pozostaje sąsiadujące muzeum - Archiwum Narodowe. Gromadzone są w nim i studiowane głównie polityczne materiały komunistycznych służb bezpieczeństwa; jest to więc odpowiednik polskiego I.P.N (ryc. 36A,36B). Budowla jest dziwnie spłaszczona, jakby pozbawiona niezbędnej szerokości traktów. Inne nieznośnie ceremonialne i pretensjonalne gmachy w tym zespole to: Narodowa Policja Finansowa (ryc. 37A,37B), Narodowy Bank Komercyjny, Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Trybunał Konstytucyjny.

Znaczeniowo najbardziej forowane i promowane jest Muzeum Macedońskiej Walki (oryg. *Музеј на Македонската Борба*) (ryc. 24A,63A), faktycznie poświęcone historii wspomnianej wcześniej VMRO: Wewnątrz-Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej. Znajduje się również nad tym samym brzegu rzeki po drugiej stronie Kamiennego mostu. Obok niego znajduje się Teatr Narodowy (ryc. 24A,63A).

Ryc. 59 Aleja Macedonia świadek historii. - A. Zamknięciem perspektywicznym na tle wzgórz jest dawny dworzec z zegarem zatrzymanym w momencie trzęsienia ziemi, aktualnie Muzeum Miasta. Transparent anonsujący festiwal "Скопско Лето" [pol. Skopskie Lato] znamionuje pozytywne tendencje pro-kulturowe kreowane dzięki macedońskim elitom; także np. we wspaniałym mieście Ohryd(a). - B. W południowej części alei, w pobliżu ww. muzeum - ciekawe zestawienie pierzejowych kamienic, od lewej: piękna budowla secesyjna, interesująca plomba postmodernistyczna, w głębi prosta plomba modernistyczna z połowy lat 60. XX wieku, w ramach odbudowy miasta po trzęsieniu ziemi.

Fig. 59. Witness of the history of Macedonia Avenue. --- A. The former station with the clock stopped at the time of the earthquake, now the City Museum is a perspective closing on the hills background. A banner advertises the festival "Скопско Лето" [Skopje Summer] marked with positive, pro-cultural trends created by Macedonian elites; also, for example in the wonderful city Ohrid. --- B. In the southern part of the avenue, near the aforementioned museum, there is an interesting comparison of frontage tenements, from the left: a beautiful Art Nouveau building, an interesting postmodern infill building, in the depths a simple modernist infill building from the mid-1960s, as a part of the reconstruction of the city after the earthquake

Wspomniane wydatki, uważane przez poważnych obserwatorów za "obłądne"⁵¹, są podwójnie negatywnie oceniane, gdyż z ich powodu cierpią nie tylko inne rozsądniejsze idee inwestycyjne, np. ww. Filharmonia, ale także tak ważne zadania jak potrzeba rewitalizacji oraz rewaloryzacji około centralnej dzielnicy północnej k/Placu im. Powstania Karpusza. Dotyczy to: malowniczej, handlowej uliczki „mahometańskiej” prowadzącej od w.w. Placu wzdłuż osi północnej, w tym "Starego Bazaru Skopskiego", a także niedalekiej głównej cerkwi im. św. Dymitra, zwolna ale konsekwentnie odnawianej.

Narastające napięcia budzi fakt, że cerkwie są szybciej remontowane niż meczety, a więc niedotrzymane zostały obietnice o pełnej wielokulturowości w wolnej Macedonii (por. ww. kwestię wzniesienia wielkiego chrześcijańskiego krzyża na szczycie góry dominującej nad miastem). Nacjonalistyczna partia rządząca, podobnie jak w Rosji po transformacji, demonstruje więz z cerkwią, jednak w wyraźnie płytkim, populistycznym wymiarze. Natomiast w pełni szczęśliwie udało się zakończyć w pobliżu piękną inwestycję Muzeum Holocaustu (ryc. 24B). Stało się tak jednak, ponieważ podlegało ono polityce inwestycyj-

⁵¹ Medarovsky, dz. cyt.

nej niezależnej od partii rządzącej. Powstawało pod auspicjami opieki międzynarodowej; zarówno pod względem organizacyjno - finansowym, jak też architektoniczno- estetycznym.

Ryc. 60 Zestawienia estetyczne/zderzenia kulturowe - południowo-zachodni narożnik Placu Macedonia (na planie 16A numer 02). Granica strefy zabudowy eklektycznej Projekt Skopje 2014 i strefy inwestycji nowoczesnych w stylu globalnym --- A. B. Z lewej - budowa eklektycznego kwartału, przed nim fontanna z prefabrykowanym lwem (obiegowo: "wszędzie grasują po mieście", ang. *prowling around' a city everywhere*; rzeźbiarz Konstantin Janev). Z prawej - neo modernistyczny budynek korporacyjny. --- C. D. W jego szklanym, minimalistycznym parterze odbijają się kiczowate, populistyczne budowle Programu 2014, zbudowane w tym samym czasie, ale kulturowo wbrew jego wpływowi, wbrew kulturowym przemianom.

Fig. 60 An aesthetic comparison / a cultural impact. South-western corner of Macedonia Square. The boundary of Skopje 2014 project and modern zone. --- A. B. On the left construction of the eclectic quarter and the fountain with the prefabricated lion. On the right neo-modernist corporate building. --- C. D. In the glass ground floor are reflected the populist buildings of Programme 2014, which were created at the same time, but they are culturally alien

W Skopje od zarania, przez stulecia, aż do nastania Programu Skopje 2014, budowano mądrze, dobrze i pięknie. Szczególnie wyróżnił się dramatyczny okres odbudowy po trzęsieniu ziemi. Wtedy miasto stało się światowej sławy poligonem eksperymentów na polu modernistycznego i późno-modernistycznego planowania przestrzennego, urbanistyki i architektury. Następnie zaistniała z dobra kontynuacja w niedawnej epoce neo-modernizmu. Niestety od niespodziewanej deklaracji władz w roku 2010 stało się światowym pośmiewiskiem, ukazującym kuriozalne ahisteryczne produkty kiczu, niby-klasycyzmu o wyraźnie socrealistyczno-sowieckiej konotacji politycznej, populistycznej i aspołecznej.

Skopje mające przez wieki pozycję miasta wojewódzkiego, zostało "wydzwignięte jako stolica niezależnego państwa, wywołując syndrom 'z chłopą król' - a więc etos dorobkiewiczowski. Znajomy artysta, gdy zobaczył wizualizację Programu Skopje 2014 powiedział: - oni muszą czuć się bardzo zagrożeni -"⁵². To może być diagnoza stanu emocjonalnego, w jakim zrodziła się ta idea. Macedonia to młody kraj, niegdyś jedna z uboższych republik socjalistycznej Jugosławii. Od niemal dwudziestu lat zmagają się z Grecją o flagę narodową i oficjalną nazwę państwa. "Bułgarzy uważają języki macedoński za dialekt bułgarskiego. Rząd w Skopje przed paru laty przeżył groźbę rozpadu republiki wobec powstania Albańczyków; przywoływana w Tiranie wizja Wielkiej Albanii zagraża integralności terytorialnej Macedonii; - a Serbowie patrzą na ten kraj jak na południowe kresy"⁵³.

Ryc. 61 Urząd Miasta w budowie. W kierunku na zachód od centrum, u stóp wspaniałej fortecy będącej prapoczątkiem Skopje, politycy "nie mieli litości" dla utrzymywanego przez wieki wolnego przedpola krajobrazowego między murami a rzeką - i wprowadzili tam "dla siebie" nową urzędową budowlę w nurcie "spóźnionego postmodernizmu". --- A. Nowa inwestycja wywołuje swą wulgarną cylindrycznością i kopułą, zaskakujący "pejzaż semiotyczny" [U. Eco]. --- B. Budynki municypalne, zwłaszcza rotunda zostały brutalnie "wciśnięte" na taras nadrzeczny, ozdobione nieodpowiednim prefabrykowanym ("idiotycznym" wg wykształconych mieszkańców) - lwem. --- C. D. Bębnowa przeskalowana, anachroniczna budowla o przyćmionych proporcjach jest przeciwieństwem przesłania demokratycznego, którego jest rzekomy symbol jako siedziba samorządu terytorialnego.

Fig. 61. City Hall under construction. Towards the west of the centre, at the foot of the magnificent fortress which is the great cradle of Skopje. On the free landscape foreground between the walls and the river, which was maintained during centuries, politicians placed "for each other" a new official building in the "late postmodernism" trend. --- A The new investment creates through its vulgar cylindricity and dome a surprising "semiotic landscape" [U. Eco]. --- B. Municipal buildings, especially the rotunda were violently "pushed" on the riverside terrace, decorated with an essential pre-fabricated lion (deemed "idiotic" by the educated population). --- C. D. An anachronistic structure of heavy proportions is the opposite of the democratic message. This structure is a supposed symbol, because it is the headquarters of local government.

Projekt ma więcej wspólnego z nacjonalizmem niż ze sztuką; wygląda przede wszystkim jak próba kompensacji stuleci, w czasie których Macedonia nie istniała jako państwo, a wulgarna estetyka próbuje na nowo tworzyć historię owego kraju. Kicz podszyty populizmem - przypodchlebianiem się społeczeństwu, jest naprawdę totalizmem - czyli pogardą

⁵² Por. Stojanović, Dušan. 2012. "Skopje, Macedonia: Kitsch capital of the Balkans". APB Associated Press Bulletin. 31 października. Wersja internetowa: <http://ap.org/article/skopje-macedonia-kitsch-capital-balkans>. Pozyskano 2013_12_12.

⁵³ J. w.

dla tegoż społeczeństwa i ubezwłasnowolnieniem go, także w dziedzinie kultury. Niepewność tożsamości państwowej i legitymizacji władzy wywołuje więc radykalne hasła, także w języku sztuki i architektury, który jest trwałym ciężarem dla następnych pokoleń. Jednak na zakończenie tych rozważań nt. dobra i piękna w mieście należy wskazać ważny i trudny aspekt.

Ryc. 62 W kierunku na wschód od centrum, w sąsiedztwie frapującej architektury z okresu aktywności Kenzo Tange widocznej na dalszym planie, rozwijają się super ekskluzywne kondominia deweloperskie, też w ramach Programu Skopje 2014, w stylu "spóźnionego socrealizmu".

Fig. 62. Towards the east from the centre, in the vicinity of the enthralling architecture from the period of Kenzo Tange visible in the background is a super luxury condominium development, also in the framework of the Skopje 2014 Programme, in the style of "late socialist realism".

Akceptacja kiczu i łatwizny estetycznej wciska się tam, gdzie opinia publiczna jest albo niedouczona albo niedoinformowana – co może „wychodzić na jedno, gdyż góra z dołem nigdy się do końca nie zrozumie”⁵⁴. Dowodzą ego pełne zachwyty opinie zawarte w postach ulokowanych w forach internetowych, dotyczących obiektów najbardziej pogardzanych przez hermetyczne i awangardowe elity, np. Domu Matki Teresy jak też realizacji Programu Skopje 2014. Zagadnienie to wychodzi znacznie poza granice nauki i dotyczy szerokiej edukacji społecznej, zwłaszcza w krajach transformacji; poczynając od zagadnień politycznych (elektorat) aż po kwestie estetyczne - odbiór krajobrazu miejskiego.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Reasumując aspekty piękna i dobra na przykładzie kształtowania Skopje w toku modernizmu „sensu largo”, a więc w wieku XX i XXI, można stwierdzić że zaistniało w nim bogactwo cennych wydarzeń zarówno pozytywnych jak negatywnych, modelowych oraz specyficznych.

Są to osiągnięcia i doświadczenia: uniwersalne i niepowtarzalne; pożądane i niepożądane do naśladowania. Jedno jest niewątpliwe, że Skopje należy do najciekawszych poligonów badawczych miasta europejskiego dla przedmiotowego zakresu czasowego.

Skopje w okresie federacyjnego państwa Jugosławii przed- i powojennej (tj. ok. 1920-1990), jako główne miasto stosunkowo skromnej Federacyjnej Republiki Macedońskiej, a więc miasto *de facto* wojewódzkie, średniej wielkości - wniosło swoją wartościową tożsamość.

Jest to „osobowość społeczno-urbanistyczna”- jako miasto nowoczesne „z charakterem”. Jest ono zarazem kosmopolityczne oraz wielokulturowe: prawosławne, katolickie, maho-metańskie, żydowskie - o wpływach sąsiedzkich: albańskich, bułgarskich i greckich.

⁵⁴ Bugajević, Dejan. 2010. "Critics Lash "Dated" Aesthetics of Skopje 2014". Culture Watch. 24 czerwca. Adres internetowy: <http://www.balkaninsight.com/en/article/critics-lash-dated-aesthetics-of-skopje-2-aa4>. Pobrano 2013_10_19.

Tragiczne kataklizmy z 1963 roku - pozornie paradoksalnie - pomogły miastu w znacznym podniesieniu swego standardu, ambicji, sprawności oraz skuteczności działania - wreszcie sławy i pozycji międzynarodowej.

Ryc. 63 W kierunku na zachód od centrum, inwestycje Programu Skopje 2014 rozciągają się na coraz dłuższe dystanse, zwłaszcza wzdłuż wybrzeży rzeki Wardar. A --- Z lewej strony Teatr Narodowy. Pośrodku najważniejszy dla polityków obiekt Muzeum Walki o Wolność; na gzymsie dachowym umieszczono statuę Winstona Churchilla czyniącego znak zwycięstwa "V - Victory". Z prawej strony za mostem ww. Muzeum Archeologiczne. --- B. Teatr Narodowy, fragment. Źródło: niezależny portal edukacyjny "Balkan Inside". Bezwstydną eklektyczność projektów jest zdumiewająca. Krytyczne elity miejscowe twierdzą że nacjonalizm i "lęk o władzę" mąci umysły polityków oraz ich koncesjonowanych artystów; działających wbrew protestom Stowarzyszenia Architektów Macedonii i Międzynarodowej Unii Architektów UIA. Całość tego programu oprócz aspektów politycznych, kwalifikuje się w zakresie profesjonalnym do rozważań nt. "Moralność i Architektura" [por. David Watkin, Oxford 1977].

Fig. 63. Towards the west from the centre, investments of Skopje 2014 Programme. They are extended to longer and longer distances, especially along the coast of the Vardar river. A --- The left the National Theatre. In the middle the most important object for politicians, the Freedom Struggle Museum; on the roof cornice is placed the statue of Winston Churchill doing his trademark sign of victory "V - Victory." On the right side, behind the bridge above the Archaeological Museum. --- B. A fragment of the National Theatre. Source: independent educational portal "Balkan Inside". Shameless eclecticism of the projects is astounding. Critical local elites say that nationalism and the "fear of the authority" agitates the minds of politicians and their licensed artists; operating despite the protests of the Macedonia Architects Association and the International Union of Architects UIA. The whole programme, in addition to the political aspects, qualified in the professional field for the discussion on "Morality and Architecture" [compare: David Watkin, Oxford 1977].

Ta pozycja - godna stanowienia przykładu dla świata, została – również paradoksalnie zachwiana i zagrożona – w rezultacie wielkiej transformacji wschodnioeuropejskiej, od 1991 roku, na skutek uzyskanie samostanowienia i niezależności przez Macedonię.

W wyjątkowo trudnych uwarunkowaniach polityczno- społeczno- ekonomicznych, zagrożenia sprawiły, że władzę osiągnęła nacjonalistyczna prawica, która poprowadziła politykę wewnętrzną „na skróty”. Mało troszczy się o poważne reformy, za to epatuje w populistycznym stylu statusem kraju i stolicy jako „Fortecy Europy”⁵⁵.

Do tego - zdaniem populistycznych państwowych inwestorów - potrzebne jest zamanifestowanie mocarstwowości w oparciu o nową, ale historyczną w formie architekturę, niosącą wielką dziejową tradycję zrodzoną przede wszystkim od Aleksandra Macedońskiego – Wielkiego.

Idee dobra i piękna zostały w ten sposób fatalnie odkształcone, wbrew wartościom kulturowym, przeciwnie niż po kataklizmie w latach 60-70. XX. w., gdy trudna sytuacja posłużyła do wejścia w światowy nurt nowoczesności.

Zasady prowadzenia procedur były paradoksalnie bardziej demokratyczne pod rządami marszałka Tito niż obecnie przy formalnej demokracji parlamentarnej i samorządności miast.

⁵⁵ Muratovsky, „Fortress Europe”. [W]: dz. cyt.

Światli krytycy tej postawy polityków, komentują fakty w sposób asertywny i wiarygodny. Dążenie władz do akcesji państwa na łono Unii Europejskiej winno odbywać się m.in. poprzez stosowne manifestowanie dobrej „marki” dla swojej stolicy („urban branding & hallmark”)⁵⁶.

Do osiągnięcia takich standardów, potrzebne są jednocześnie dwa pozornie przeciwstawne rodzaje kształtowania: 1- najnowocześniejsza europejska internacjonalność i wręcz globalizacja, 2- przy równoczesnym zasygnalizowaniu własnej specyfiki oraz ciągłości tradycji, ale bez prostego cofania zegara historii kultury.

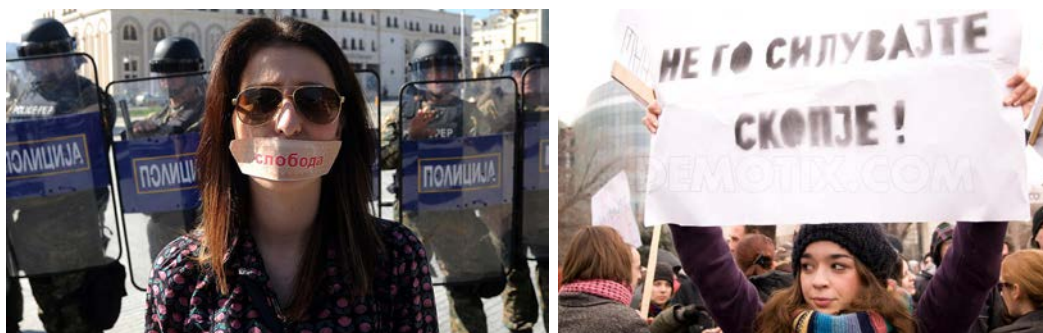
Tymczasem historyzm Programu Skopje 2014 - i w rzeźbie, i w architekturze, i w urbanistyce - popełnia naraz dwa grzechy. Oprócz wulgarnego anachronizmu w stylu najgorszego „socu”, popełniane są zębny prestiżowo błędy geopolityczne: obniżenie własnej kulturowej tożsamości, a nieświadome wyeksponowanie swych wrogów.

Charakter nowo oddawanych do użytku monumentalnych zespołów nic nie ma bowiem wspólnego z tradycją Macedonii, ale przede wszystkim naśladuje dziedzictwo nienawistnej Grecji oraz antycznych zaborców – imperium rzymskiego oraz bizantyńskiego.

Gorzkie uogólnione refleksje w dziedzinie analiz i ocen dobra i piękna w przestrzeni miejskiej, można więc wysnuć badając „nowe państwa” powstałe lub odmienione dzięki „wiosnie transformacji”, od Astany po Skopje.

Jeśli w nowych i transformujących się państwach, demokratycznie dochodzą do władzy totalitaryści (eufemistycznie: prawica, nacjonałści, populiści), to również może powrócić ich ulubiona architektura – historyzm i kicz⁵⁷.

Jako szczególnie ważne można w tej mierze wskazać opinie kompetentnych, niezależnych miejscowych osobistości. Macedończyk, prof. Misko Ralev, wykładowca architektury w American College w Skopje. Wyraził ostatnio na te tematy szereg istotnych uwag⁵⁸.

Ryc. 64. Protesty obywatelskie przeciw Programowi. Źródło: niezależny portal edukacyjny "Balkan Inside". A -- Pracowniczka naukowa Wydziału Socjologii International Balkan University; na tle Muzeum Walki o Wolność -- B. Studentka Wydziału Socjologii International Balkan University; pośrodku Placu Macedonia, w głębi budynek zamieszczony na fot. 60 A-D.

Fig. 64. The civil protests against The Programme. Source: independent educational portal "Balkan Inside". A --- An academic employee of the Sociology Department at the International Balkan University; in the background the Freedom Struggle Museum --- B. A student of Sociology at the International Balkan University; Macedonia Square in the middle, in the background the building showed on the photo 60 A-D

⁵⁶ J. w.

⁵⁷ Nestoroska, Biljana. 2010. "Skopje 2014 Artists Defend Their Projects". Newsletter Culture Watch, 6 maja. Editor Balkan Insight). Belgrad, Sarajewo, Skopje, Zagrzeb. Wersja internetowa: <http://www.balkaninsight.com/en/article/skopje-2014-artists-defend-their-projects>.

⁵⁸ Ralev, Misko. 2013. „Leaving the Balcans”. W: "Balkan Insight". Portal internetowy: <http://www.balkaninsight.com/en/page/macedonia-culture-and-lifestyle> Pobrano 2013_10_09.

Idealnie podsumował sytuację państw generacji "po 1989", uogólniając ją trafnie, jako problem uniwersalnie zagrażający totalizmem. Jest to ważne zwłaszcza w świetle zauważalnej krytyki demokracji, a dochodzenie do głosu antydemokratycznej prawicy. Jednak słowa końcowe powinny dotyczyć projektowania.

Czym mogą być w sumie dobro -i- piękno zawarte w mieście przyjaznym człowiekowi: jego osobistą intelektualną refleksją i emocjonalnym doznaniem. Ale badane też w kierunku obiektywnej mierzalności, stanowiąc mogą wiodący wyraz i miernik wartości przestrzeni urbanistycznej.

THE CITY - WITNESS OF HISTORY: THE GOOD AND THE BAD, THE BEAUTY AND THE UGLINESS

On the back of the author's² previous synthetic-research, it explicitly emerged: the example of the unit. It proved to be fascinating: first as a strong impression, and then as a serious scientific subject, more and more engaging in the course of detailed studies. Currently, as a result of the progressive realization works of *in situ*, that topic is more exciting because of its controversy. This example, as a field of research, strongly exacerbates the issue of good and beauty, and consequently the aforementioned controversy - the bad and ugliness. These intellectual and emotional attractions led the researcher to Skopje city (fig.1). It is embedded in the legendary era of the lands and peoples of the Balkans. Then – it is penetrated by the defined Macedonian pre-history³. Throughout the centuries it was intertwined in various ways with Greece, and at the moment, after the transition, at the beginning of the 21st century it has suddenly become a region of strife.

Skopje is an important center of ancient times: Macedonian - due to geography and nationalities, and Greek virtue of the power and statehood⁴. It achieved the meaning especially in the late classical era, and finally - in the end-stage of the enthralling Hellenistic era. It is associated historically with the hegemony of native chiefs and rulers: Philip II and Alexander the Great, whose history added the official adjectival name: Macedonian. It is a period dating back to the years around 380-320 BC. This topic of the great heritage is strongly reflected in the urban and architectural actions after 2010. The great cause for patriotic pride for Skopians and Macedonians is a documented fact that the greatest Byzantine emperors Justinian the First Great (482-525) was born in one of the suburbs near Skopje - Taurinium; now it is a suburb of Taor.

One of the finest Christian emperors of the Roman-Byzantine, builder of the San Vitale church in Ravenna, saint in the Orthodox Church, husband of famous Theodora. He made a strong position for Macedonia with Skopje in the Empire. Throughout the centuries it was the main center of the Macedonian region. The Region and its capital city completes the palimpsest of historical records, often very dramatic, including many centuries of slavery and oppression due to the Islamic Ottoman Empire. It covered such a huge area that because of its breakdown from about 1800 to about 1920 the following states or federal republic have been formed, reborn or enlarged: part of Romania, Bulgaria, Slovenia, Croatia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Macedonia, Albania, Greece, Turkey, Syria, Iraq, Jordan, Palestine (Israel 1948), Tunisia, Libya, Egypt and 2 coasts of Saudi Arabia⁵.

After the Balkan liberation at the end of the World War I, Skopje was the center of the Macedonian federal lands within the new Yugoslav state. At the end of the World War II it was temporarily the capital of the occupied Macedonian statelet under the Nazi invaders' control. After World War II, Skopje became the central trade union district for Macedonia in Yugoslavia's communist federation - under the rule of Marshal Tito, who was in conflict with Stalin and the Warsaw Pact countries, the Council for Mutual Economic Assistance -

Comecon. Since the transformation in 1991, Skopje is the capital of the independent Republic of Macedonia.

The long-lived history of the city had a very strong impact on the goodness and beauty - the positive and negative. This applies especially to the events of the 20th and 21st century, the era which equates to modern culture. Therefore it is very attractive case for issues systematically developed by the author of this article. After the previous centuries, which is widely described in Chapter 1, at least three epochal events occurred in the previous century, affecting the identity and friendliness of the city or the risks and limitations of these values.

These events are a clarification of the aforementioned preliminary issue and are useful in the rigidity of this specific study. Both the first and final epoch-making stages were: obtaining a freedom and the right to self-determination by Yugoslavia after several centuries of enslavement and occupation, after World War I and after 2 national liberation uprisings. In 1918 the Kingdom of Serbs was formed, Croats and Slovenes, confirmed by the Treaty of Trianon (called Versailles 2). Since 1929 the state takes the name 'Kingdom of Yugoslavia' as a federation of Balkan countries in the new division of Europe (in this respect comes to mind the Revival of Poland: it was established by the Treaty of Versailles in 1919, ratified in 1920). The second stage of this history is as follows: During World War II, in 1943, the Democratic Republic of Yugoslavia was formed with the king, which lasted two years - until the end of the war.

In 1945 - the second big new division of Europe in the 20th century, Yugoslavia's status is determined as a communist state, renamed as the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. It happened due to the crucial role of the communist partisans fighting the Nazis and the liberation of the country, under the command of Marshal and later President Tito. As aforementioned it was independent of the Soviet Union and Comecon, but subtly cooperating with the West (economic aid and political support, or force against the Soviet Union, in exchange for, for example, opening for cheap tourism beneficial for the West). Finally, the third key stage. Between 1980/1990 within the Great Transformation of Eastern Europe, the disintegration of Yugoslavia took place, civil war, and in 1991 a free Republic of Macedonia was created with the capital in Skopje.

Its current population is approximately 510,000, which determines the status of a medium-sized city; for example, for comparison - Belgrade has 1.3 million inhabitants. Therefore the status of a capital of a free European country may seem decidedly modest; and with that in mind, associated authorities may be eager to the metropolitan position in an unnatural way. It shows in the Skopje 2014 Programme. In other countries are positive precedents regarding successful small capitals. In several world-class countries, the capitals are not leading metropolises, but medium-sized cities. In the Netherlands, the modest-sized Hague holds the honorable role, not Amsterdam or Rotterdam. Similarly, in Australia, the secondary city Canberra perfectly fulfills the task of the capital, not Sydney or Melbourne.

In Canada, the capital is not a metropolitan and spectacular city like Toronto, Montreal or Vancouver, but the 4th in the order Ottawa, much less interesting in comparison. A bizarre example in this regard is Brasilia, Brazil. It was absurdly created in the jungle without any city-making factors. It is several times smaller than Rio and Sao Paulo. In the United States the capital is not any of the East or the West Bank giants such as New York, Chicago, Philadelphia, Boston, Los Angeles or San Francisco, but the 24th in terms of population: Washington. However, it is perfect in this role - intimate and extremely well maintained in terms of monumental, metropolitan centre-form⁶.

The latter, great example, has become an ideological inspiration – almost like the model of the Roman Forum – for the Skopje 2014 Programme⁷. Under this name from 2010 lasts reconstruction of historical Skopje - the new capital city of Macedonia. Meaning to be a monumental space, but in reality it is negative: populist, even vulgar, pseudo-

historical, and sensational in its controversy. An ancient, modern or eclectic archetype (Paris of the Second Empire) has been treated in the manner: badly deformed, kitschy, social realism like Stalin, eastern, sub-mental even Asian. The rulers, declaring republican and democratic ambitions, planned from taxpayers' money but without their knowledge or consent, the heart of the capital and the country in the worst tyrants and totalitarian style⁸ (Figures 31A-37B).

1. THE HISTORY OF GOOD AND BEAUTY – IS RICH, GLORIOUS AND DIFFICULT

For a more complete understanding of the authorities' motivation, of the usage of insolent historicism, the history of the city has to be known. They were using it for city beautification towards the end of the 2nd decade of the 21st century, in the era of hyper-modernism. This heroic and worthy city has a rich and dramatic past, with high values - also from the planning point of view: landscape, urban and architectural heritage. This should be understood together with architectural details, and – what is very Important - urban details (Italian: *arredo urbano*). They are, for example, terrain devices, so-called small architecture, sculptures - statues and accents, as well as purely utilitarian details, for example bridge railings, which were and are very important in Skopje.

Its prehistory⁹ as the main city of the Macedonian region is briefly presented from the 4th millennium BC. This tradition is determined by the remnants of the great peoples culture. They were: 1. Dorians (compare: Later Doric style), 2. Makedons (they were social basis of Greek colonization), 3. Illyrians (they were social basis of Roman colony, Illyria in 2nd century BC), 4. Dalmatae and 5. Albanians (they surround Macedonia from the west, separating it from the Adriatic Sea). Also Bulgarians from the East had influence to the land and the city. An important archaic relic of the Skopje outskirts landscape are the remains of Skopje Fortress. The construction is of Illyrian, Greek (phenomenally beautiful statue of Venus Pudica, excavated in 2008.) and Roman. The fortress was built on a hill, over the river Vardar on the opposite shore to the center, a few hundred meters from Macedonia Square, to the north (fig. 1B-3B).

However, the most important, already fully documented Macedonian and Skopje history of the Greek period, particularly Hellenistic associated with the 4 kings: Philip II of Macedonia and his son Alexander the Great. His character is a dispute in the history of Macedonia (formerly Yugoslavia) and Greece. A bizarre example of this dispute are two airports named after Alexander the Great: in Skopje and in the Greek city of Kavala. Between the 3rd and 2nd century BC former Skupi, then Skopje was already operating in the rank of the capital city of Macedonia. However, it is not a certain fact. Since the turn of millennia before and after the birth of Christ the land and the city became a Roman colony. During the process of the Roman and Byzantine Empire separation, Macedonia and Skopje were invaded by: Normans, Bulgarians and Greeks.

Then, in 395 AD the Macedonians become the rulers of Byzantium, which is the equivalent to their religious conversion and transition to the eastern rite. For the next one thousand years - in addition to dependence to the Eastern Empire - Macedonia and Skopje are under the rule of the Bulgarian and Serbian tsars. Finally, they fall into Turkish slavery for 520 years. It was in 1392, so more than half a century before the fall of Constantinople (1453). Indeed Balkans and the Middle East, were for the Islamists research polygons before cracking down on Byzantium and the subsequent occupation of a growing part of the Europe. It was so until the time of: first relief of Sobieski, then the two Balkan wars on the verge of World War I, and finally the Great War 1914 to 1919/20.

These momentous historical events pushed back finally the Muslims back to Bosphorus the edge of Asia. This released Balkans from their occupation yoke and dismissed the threat of Islam from the rest of Europe. This created for the Balkan nations and countries conditions for self-determination. A situation from 14th century caused and still causes interference and complications in religious relations in Skopje regarding to Orthodoxy and

Islam. Consequently, this entails the diversity in the field of broadly understood culture: from artistic to interpersonal¹⁰. In the 17th century in Skopje there were 5 various nationalities living in multicultural harmony and 5 diverse religions, which was accompanied by the followers of mutual tolerance. They were and still are (in order of population at the moment): Orthodox, Islam, Greco-Catholic religion, Roman-Catholic religion, Protestant.

However, in the period of 1850-1870 on the background of the patriotic and liberating currents in Europe (Greece, Germany, Poland, Italy) Christian religious movements were strongly revived in the Balkans, in relation to ethnic patriotism. In 1893, in liberated Greece a Macedonia and Bulgaria patriotic organization was created. Its aim was the liberation from the Ottoman yoke. Just in the beginning of the World War I, more local Balkan wars resulted in fundamental changes in the region, paving the way for the emergence of modern Europe. In 1912, as a part of the first of the aforementioned Balkan wars, the liberation multinational civil army retook Macedonia and Skopje.

The strong patriotism/nationalism and valor of the Macedonians during World War I bound - after its completion - for independence. Macedonians with the support of Bulgaria set this issue at both conferences: at Versailles and in Trianon. However, Greece and Serbia rejected this intention. A pluralistic, federal Kingdom of Yugoslavia was created, finally confirmed in 1929. Macedonia was in 4th place regarding importance, after Serbia, Croatia and Slovenia. A regional autonomy in relation to the dominance of Serbia, Macedonia merited by the strength of its patriotic organizations and recognition of its military activity during the war.

During the interwar period, especially in the 1930s a separatist idea of Macedonia was stimulated by international communism. This support occurred especially from Bulgaria, by the first communist leader - Georgi Dimitrov, particularly in his speech to the League of Nations in 1934. This led at least to the recognition of a separate Macedonian nationality and linguistic autonomy. In these situations there were strong tensions between the Macedonian and Serbian people, which since 1991 are separate countries. This is one of the reasons for strength and self-presentation of Macedonia and Skopje, which can be seen shows, among others, in the Skopje 2014 programme.

World War II raged in Macedonia, as in most of the Balkan lands. In the years 1941-1945 Macedonia was formally occupied by the army of rogue "axis" states. The occupants were neighbors of Macedonia, that is Albania and Bulgaria, which were preparing for a Macedonian division between themselves. In May 1941 the Nazi commandant of Macedonia and Skopje commanded to give the land and the city as a kind of "guberniya" to Bulgarian collaborators. Seemingly paradoxically, as anti-Macedonian intrigue took hold, aforementioned communists - former provocateurs from the interwar period, betrayed their ideas i.e. a free Macedonia, and went over to the Nazis.

The brutal rule of the occupiers resulted in clearly anti-Nazi societal attitude. In contrast, leftist partisans of Marshal Tito gained a strong social support. They were the only righteous option, in this Balkans war "theater". Then arose the Yugoslav geopolitical idea. Its specificity was communist ideology, but patriotic and independent, with friendly orientation toward Western democracy (so-called south-west). In this way, Tito defied the Russian and Bulgarian communist concept. Since the middle of the war Skopje was an important mainstay of the patriotic forces.

At the end of the war it was a macro strategic key point in overcoming, destroying and repelling the Nazis and their collaborators, resulting in the release of the Balkan region. After the war Macedonia entered into the 6 countries federation forming Yugoslavia, yielding affiliate status in 1963. For almost 30 years Yugoslav republics were merged and held entirely by President Tito. The post-war Yugoslavia was a remarkable state, a national and nationalistic experiment. It was surrounded by three quarters of unfavorable Balkan countries: Albania, Greece, Bulgaria and Romania, a more liberal Hungary and

indirectly hateful Soviet Union. The only friendly neighbouring countries were the paradoxically Western democracies of Italy and Austria.

On the wave of the great transformation of Eastern Europe, after the collapse of Yugoslavia, in September 1991 Macedonia became an independent country within the limits of the former union republics, and in October 1993 acquired membership to the UN. Being "like a peninsula" on the southern edge of the former Yugoslav state, Macedonia was isolated from the tragic civil war in the 1990s. However, in 1999 it was seriously destabilized during the war in Kosovo, taking more than 1.3 million refugees. Because of that it was exposed to a very hostile Serbia. In 2001, it was involved in resolving the separatist uprising of the Albanian minority in the northern region of its country, which was ended by Ohrid Agreement.

A tense situation with Macedonia and hostile countries: Serbia, Albania and, of course, its "permanent" enemy Greece, induced in politicians a "besieged fortress syndrome". This provoked them to demonstrate the state strength, which was actually missing. A spectacular tool for this kind of manipulation had become a creation of the capital city center monumental image¹¹. It is an old, tried populist gimmick used by tyrants from prehistoric Mesopotamia, through numerous absolute authorities projects from antiquity to the 19th and 20th century totalitarianism, to socialist realism in Moscow and its vassals. The Skopje 2014 project is a "relative" of those false currents, an astonishing one in the new era of global modernism. A late socialist realism accommodated in the beautiful capital (compared in later chapters), under the guise of a 'too-late' postmodernism.

2. DISASTERS AND FIRST REACTIONS

In November 1962 torrential rains and deficiencies in the river Vardar safeguards, resulted in a dramatic flood. Several thousand apartments and households, and a lot of other objects, as well as public spaces and transport were destroyed. In the morning of July 26, 1963 at 5:17am the city was hit by a giant earthquake (Figure 6A-7B). Arrived by air, journalist David Binder of the New York Times said to the world that the ruins of the city looked like after a bombing. The main epicenter line rolled along the river, so in the middle of the city. 70% of homes had collapsed and about 80% of public buildings. Among them were: schools and universities, theaters, cinemas, libraries, museums, churches, banks, hotels, office buildings and consular buildings. In total, 3/4 of the city was lost.

There were more than ten thousand fatalities and more than three thousand heavily wounded. More than one hundred and fifty thousand people were deprived of their homes. The shock was one of the strongest in modern history. According to European and American seismological studies it measured 5.9 - 6.1 on the Richter scale. For comparison, three years earlier a similar cataclysm reached Agadir in Morocco and had reached 5.7. The reconstruction of these two unfortunate cities become a testing ground in the field of modern urban design and modernist architecture. However, in Agadir, despite the beautiful new pieces, especially the central park and the main shopping district "flowing into the sea", it was not as large scale as in Skopje. Also there were less international aid aspects involved. It happened because France, until recently a colonial Morocco occupier, ambitiously aimed at the maximum and in fact was the sole-contributor in the reconstruction.¹²

In the tragic history of the architecture in Skopje, dramas were associated with several buildings. A city mosque by the river collapsed, burying the congregation who arrived at night and for morning prayers. Reputable hotels in Macedonia and Skopje lay in ruins, burying hundreds of people overnight. The *Kaprus* Office Building fell like the *World Trade Center* when its floors had perished. An actual and symbolic icon of the drama were the station buildings and a railway station post office building. Under roofs and sheds were crowds of people moving at this time to work. A cataclysm caused a total collapse of covers and ceilings of the station, causing death to many hundreds of people,

especially those who expected express train to Belgrade. This super attractive, interwar building ("modernist temple") – was a perspective closing of the street-axis connecting the central square by the river. A house collapsed, leaving only about half of a front facade at the railway station post office building. A clock placed on it stopped at the time of the tragedy (Figure 7A, 59A).

The leader of the State, Marshal Tito, immediately flew to Skopje having managed to prepare and send two important correspondences. The first was addressed to the community of ethnic Macedonians; it was a mournful telegram of condolence, sent on behalf of himself and all the peoples of the Federal Republic of Yugoslavia. It contained a respect for the Macedonian identity, which marked the author's culture closer to the USA's federalism than to the Soviet Union Republic totalitarianism. It appeared that despite the communist orientation, Tito (with provenance that was not Soviet but more Bulgarian - by G. Dimitrov) showed his attitude to be European.

It could not to be said with respect to any other Soviet leader, full of Russian pride and contempt for other "Soviet nations" (a special variant was the "Georgian Stalin mafia" until 1953). The second of Tito's correspondences contained immediate telegraph and telephone orders regarding strategies and logistics to remedy the situation. Rescue actions were immediately started. Involving: the central authorities from Belgrade, regional services of the Yugoslav Republic of Macedonia, as well as municipal authorities in Skopje, and finally other organizations: social, professional, sports and youth. Survival camps grew - first spontaneously, then in an atmosphere of international aid, more and more systemically.

The first official correspondence sent from abroad was a telegram from the President of the United States, John F. Kennedy. It contained an assurance of personal touches and the solidarity of the American people, expressions of sympathy and immediate readiness for various kinds of assistance, including financial. Tito, using independence from Moscow, asked for such assistance. Fleet 8 stationed in the Mediterranean and the 8th United States Army immediately sent their sappers by air transport. They evacuated hospitals. In the rigor applied to the war situation, they organized field hospitals. Then had helped protect and treat the wounded. Continuing, they took on more rescue works, and soon afterwards - engineering and investment activities.

At the time, President Kennedy, along with his National Security Advisor carried out the development of the *Federal Memorandum* regarding United States aid for Skopje. Its implementing regulations developed accordingly, so that rescue and assistance campaigns were completed in the second half of October. Under these arrangements, the USA sent in a sufficient quantity of prefabricated houses and military tents. These complexes were composed in the form of emergency housing for the homeless. They were also set as "Tent Cities", primarily for healthcare and for other functions such as: trade, catering services, some offices, warehousing, transport, construction bases for the city reactivation, and even - in the warm early autumn, schools.

During this time, the leader of the Moscow Khrushchev (who visited the ruined Skopje earlier and showed genuine empathy) and the authorities of the Soviet Union went with help to the city and to the people. Due to the need for speed of action and efficiency and error-free command, the Soviets took an example from the United States, and organized assistance in military mode, with the active use of the Red Army. Yugoslavia benefited from its independence, its activities and the personal position of President Tito in the Non-Aligned Movement.

Thanks to this, the first and only time, on the Elbe in 1945, the United States Army and the Soviet Army - the soldiers of two hostile camps- had the opportunity to cooperate, and also spend free time together. A tragedy and rapid response of local authorities and the wonderful behavior of two great powers, gave impetus to usually ponderous United Na-

tions. The 35 most important countries urged by the General Assembly to the countries and peoples of the world for providing concrete help, not only sending condolences.

In response to this call, 78 countries declared help: rescue, medical, financial, construction, material, advisory and other assistance. The first impressive example of support from the representatives of another country was carried out by the French, a rescue on the aforementioned Railway Station. A layer of reinforced concrete rubble had a thickness of up to 10 meters. Rescuers equipped with the latest apparatus detecting micro-sounds (usually used in mines and avalanche disasters), detected 13 living people in first day. Reaching them took a full three days using specialized equipment and heavy machinery. After 72 hours of extreme struggle, all of the people were rescued without additional injury and they returned to health.

Next of friendly countries - Great Britain has sent 50 architects and other engineers who designed and supervised the implementation and an operational start-up of two settlements containing almost 1,600 housing and basic services. Names of the places were taken from the lands which brought help, and they remain until today. A housing estate "Swedish and Finnish Houses" is actually prefabricated in those countries. The name "Bucharest" has a very modern (for that time) polyclinic complex founded and built as a gift from Romania. The generosity of the citizens of Mexico takes its name on Mexico street in the city center, where the President of Mexico López Mateos with the city Mayor presented a commemorative plaque. The great, world renowned artists, among others musicians, gave their works in aid of victims and reconstruction. An excellent, inspiring example was a charity gala concert, performed at the Grand Theatre in Reims, by the leading (at that time) Polish-Jewish violinist Henryk Szeryng, a true 'man of the world'. Born in Żelazowa Wola, Poland and educated in France, linked to the Germans by contracts, and naturalized and living in Mexico.

Regarding the tragedy and the Skopian optimism, many authorities expressed opinions and statements. Two of them, presented in 1963 are the most memorable. One quote comes from the Italian humanist Alberto Moravia, with his slightly leftist sensibility and who is also a great writer, screenwriter and essayist: "*Skopje must not remain merely a newspaper report of its first sufferings, but must be the responsibility of all of us, of all men who today or tomorrow, through some similar new catastrophe, may become Skopians*".

Authorship of the second maxim comes from the famous and popular among the elite, controversial French philosopher and philosophical and political writer, leftist nihilist Jean Paul Sartre: "*Skopje is not a film, not a thriller where we guess the chief event. It is a concentration of man's struggle for freedom, with a result which inspires further struggles and no acceptance of defeat*". It is like a beautiful transformation of the terrible tragedy of the World Trade Center, Manhattan, the USA and the American people. A proud, courageous and optimistic reconstruction of the city and collective psyche. The great achievements and generosity of individuals, organizations and governments made the capital of Macedonia become the "*City of the International Solidarity*"¹³.

3. A MODERNIST RECONSTRUCTION - SPATIAL PLANNING AND URBAN PLANNING

The United Nations, activated by an existing situation - generous aid from the individual countries - not confining itself only to motivate and encourage individual countries to help Skopje, but as a global command center; undertook coordination activities, including spatial planning organizing. For this purpose, a Local Plan of Spatial Development was prepared, taking into account new circumstances, including the earthquakes that were experienced. Specific works regarding the preparation on the general organization, became a local agenda, which due to the international aspect of the project and constant coopera-

tion with the United Nations became called the *Institute of Town Planning and Architecture* - ITPA.

Recruitment of teams was organized by invitations to leading international planners. A team of Urban Planner in Warsaw under the leadership of Adolf Ciborowski were also invited. He took on the job in partnership with Stanislaw Jankowski, known from his daring action during the war AK "Agaton", and then from the co-authorship of the Marszałkowska Residential District M.D.M. The authors worked on a Skopje plan under the formal aegis of state agencies PRL "*Polservice*". The second chosen contractor was a Greek team, led by the famous scientist and planner Constantine Doxiadisem. The third one was a British group called Wilbur Smith and Partners.

It was decided that the Polish plan will be realized, while K. Doxiadis, primarily as a theoretician and visionary futurist, was appointed as an advisor¹⁴. At the beginning of 1964, the general director of the United Nations project for the reconstruction was appointed: A. Ciborowski. The decision followed-on from the recommendation of the *Center for Housing Buildings and Planning* agency - a UN agency Organization Fund for the reconstruction of damage planning purposes. Kole Jordanovsky¹⁵ a "liaison officer", coordinating relations with the local community, was assigned as local planner and director of planning.

A. Ciborowski had perfect professional and organization achievements. Immediately after the war, despite his young age, he worked in management of the famous Office of Capital Reconstruction B.O.S. (Figure 9A). Then he took a scientific job with the relevant promotions in terms of academic degree and title, which resulted in the dignity of the chairman of the Section of the Urban Planning in the Committee of Architecture and Urban Planning P.A.N. Finally he became Chief Architect of Warsaw, and he went on a mission to Skopje. After its completion he received contracts in Yugoslavia in the spatial planning and recreational areas on the Adriatic. Then he was hired as a consultant in the United Nations¹⁶.

4. GENERAL INNOVATION PLAN. THE IMPORTANCE OF ADOLF CIBOROWSKI AND CONTINUATION

In Warsaw, among its architects were privy to unofficial information from Jerzy Hryniewiecki¹⁷, that A. Ciborowski received a final decision of the Yugoslav authorities to implement the Polish plan under unusual circumstances: personally from President Tito. Namely, he drew him a draft of the plan on a napkin and explained the plan's scheme, during an informal banquet attended by PRL Prime Minister Józef Cyrankiewicz on October 20th, 1965 after the project plan exhibition opening. The conversation was in English, because none of the interviewees wanted to converse in Russian.

The aforementioned neutrality of Yugoslavia fought under the leadership of Marshal-President Tito, thanks to USA subsidies which resulted in an excellent newly created economy, with money convertibility, and with great tourism oriented for travellers from the West. Consequently, the state education did not provide for compulsory leaning of the Russian language, as it was practiced in the Comecon countries, including The Polish People's Republic, the preference was English Philology.

The plan is characterized by perfect harmony, in both: functional and urban composition (Figure 10A). Within the administrative borders spatial, traditional, original shape were emphasized which resembled a butterfly with almost perfect symmetry. The 'wings', west and east are districts: Saraj and Gazi Baba. A skeleton for these wings is created by a bundle of three parallel alleys leading to the east and the west, from the center.

This parallel, highly elongated strip is probably the result of input from the creative K. Doxiadisa contribution. In his theory of dynamic-directional urban development, he promoted a form of developmental-"stepping" districts [*"Ekistics"* - the science of human settlements¹⁸]. A new central east-west axis intersects with the historical north-south axis

(Avenue of Macedonia) on the Macedonian Square, constituting the ideal central point of the city.

The center being the body of aforementioned butterfly is created by a nearly circular neighborhood called "Centre". Exactly in a centered position, closely corresponding to the name and it is synonymous with and in an entirely perfect service. The center was partially left on the old system, but introduced there were some radical changes dictated by the new circumstances (*vide* below). The main north-south axis was emphasized by straightening the former northern and southern sections, which meet on the bridge over Vardar river. Both downtown sections of these axis have sidewalks, absolutely not admitted to public transit or parking except for special services. On both sides of the bridge, on both axis, places for future frontages were created (compare comments about the Kenzo Tange project and the Skopje 2014 Programme).

The northern axis leads to the Orthodox-Islamic old town, characterized by fine granularity of buildings and so-called human scale, with an intimate atmosphere. To the West, along the river, there are high picturesque hills with two terrific accents. One is the aforementioned, Elary historical monument: the oldest one, Kale fortress, with its archaeological discoveries and preserved exposed walls. The second accent is the Contemporary Art Museum, a masterpiece of modernism, projected by Polish architects, the famous "Tigers" (compare below).

The south axis lead through the main pedestrian corso (the aforementioned Avenue of Macedonia). In the middle, at the junction with the avenue a museum is located at the place of Mother Teresa's birth. At the southern end, the axis "hits" a preserved relic of the railway station post office building, where a museum is dedicated to the history of the disaster and the city. This is all retained around the pedestrian zone.

During the rebuild, the centre planners introduced urban change and novelty. A railway line was moved in an easterly direction, next to a new bypass, and a new railway station was built there, this was due to the previous one being located in the aforementioned museum. In the entire reconstructed centre zone, the walking distance between work and home was a maximum of 45 minutes. It was a modernist thesis, unconfirmed in universal realities, promoted especially by theorists in the socialist countries.

Due to a possibility of flood and seismic disaster, the continuous housing frontage was abandoned for the point building. And indeed, as this was realised, it made a strange impression of the downtown area, as if it were "with holes". It can be summarized, that the plan in terms of streets and squares both there and other public spaces like a greenery - is good. The programme's planning and their functional relations are also good, while the method of building was debatable (compare below).

5. SPECIFIC PLAN OF THE CENTRE. KENZO TANGE'S ROLE AND CONTINUATION

The earliest investments which were undertaken were due to the immediate needs of housing estates for the homeless due to the earthquake. Further investments planned the rehabilitation of public spaces which began, logically, from the centre¹⁹. Under the auspices of the UN and local government in Skopje another competition was organized for a detailed centre design. In this competition, for further refinement of the design process and documentation development, the following were chosen: as the leading team - a team led by Kenzo Tange²⁰ (60% honorarium) and the two other teams: the Croatian Mišćević & Wenzler, and finally the the local ITPA Skopje (together 40% of the honorarium). After a judges "brainstorming" session, among the many alternatives, they chose a so-called "Version 9", which was dominated by Kenzo Tange's²¹ decisions (1965). The concept includes two catchy slogans: Gate and Walls. This refers clearly to the historic city idea²² (Figure 10A, 10B).

In fact, the Gate is a megastructure asymmetrically arranged along the river on the east side of the city, created by massive parallel commercial pavilions (3 storey, forming an elongated "gateway" to/from the centre), from which grow high point office buildings. Kenzo Tange said: "It is a unique city gate which does not lead any way from the outside"²³. Tange's vision, despite the absurd location of the functions, was artistically beautiful but extremely brutal. In realization it was simplified a lot. In reality, it creates double banal modernist teams - rows/ranks of point buildings.

These forms are in this respect similar to the famous central Stockholm complex from the 1950's. Likewise, this pattern has been implemented in the so-called Eastern Wall in Warsaw. In Skopje this drastically infringed a monumental building of the historic center. "Walls" are surrounding the center in a semi-circle shape, leaning on the river. They were designed by Tange as interesting redoubled teams of office point buildings in the form of repeated "H" letters. Instead, they were built as simple, vulgar elongated boxes²⁵.

Summing Kenzo Tange's achievements for Skopje it can be said, that he did exactly as Rem Koolhaas described in the famous interview: "*fuck the Context - thinking big*"²⁶. The Gate mega-structure is beautiful in itself, on a blank background, like a great sculpture. However, in the context of the modest Skopje, it is totally alien. Its chief characteristic is totalism. Moreover its "gate function" is misguided because input-output is random from a minor direction, in addition it is occupying and destroying the beautiful coastline of the river.

Less dramatically, but also very controversial were his Walls. They were meant to be an ambitious metaphor of primary fortifications protecting the city. However, they were created banally as prefabricated, elongated blocks of flats. They are not a metaphor of historical fortifications, despite the fact that have been placed along the line of the former defensive line, which is followed by the first ring road; analogous to the Plant circle and the first bypass in Cracow.

The aforementioned plans have been corrected after 30 years - in 1997, already in a free Macedonia and in a stabilized atmosphere after the "transformational" civil wars. This corrected plan has been implemented in the post-functional mainstream "return to urbanity" - for the center, as a so-called "Small Ring" with Macedonia Square in the middle (architects: Mirjana Penčić, Miroslav Grčev, Vlatko Korobar - Skopje)²⁷ (Figure 11A, 11B). The project in this form has been successfully adopted by professionals, people and tourists. Then it created the basis for an entirely different investment, the extremely controversial Skopje 2014 Programme (compare below).

6. A MODERNIST RECONSTRUCTION - ARCHITECTURAL EVENTS

The railway station post office is a closing of the most important urban axis - the Avenue of Macedonia. It leads from the post office to the north, along the exact center of symmetry of the composition of the whole city and its centre. It passes the house of Mother Teresa (Figures 53A-55B), and a replica of the famous New York Bull (Figure 56A) (the original is in the area of Broadway and Wall Street). It leads to Macedonia Square, and further toward the main bridge.

Further, on the other side of the river it leads to the north, near the main mosque and along the Mohammedan shopping district, now beautifully multicultural and further towards the hills. The aforementioned railway station post office, which begins this promenade on the south side, is a beautiful monument of interwar modernism. During the disaster it has been broken in a middle, and then one half collapsed, leaving the ruins in a dramatic form. At this moment on the second half of the building, the big clock has stopped.

During the reconstruction and redevelopment, the railway line and the station were transferred from the centre to the eastern side of downtown. Remains of the post office build-

ing have been preserved in its original form as a permanent ruin. Items which were not interrupting the main view from the city axis were added. These elements allowed to make the City Museum. The clock remained untouched, and still shows the time of that tragic moment. Pablo Picasso donated for museum first gifts - an oil painting entitled *Head of Women*. It is done in shades of dark blue, blue and light blue, with black and white elements. The date next to the author's signature indicates the year 1963, it is possible that the artist painted it in a special dedication for Skopje.

After the construction of the new Contemporary Art Museum, designed by the "Tigers" (compare below), this painting was moved there from the City Museum, and became its first priceless exhibit - a symbol, treasure and point of pride. As a form of compensation for Picasso's work, the City Museum received the *Dying Woman* sculpture by Macedonian sculptor Tome Serafimovski (Figure 8B). This sculpture, dated 1964, was inspired by the tragedy in Skopje and by Picasso's painting. It is also unsightly, slightly repulsive visually, an interpretation of modernist trends in figurative sculpture with symbolic features of the 1960's. It has a further, somewhat macabre reference to the remains of victims bodies from the tragedy in Pompeii. The sculpture is exhibited outside the museum, in the open-air, associated with the landscape, greenery and city public social space.

A significant investment was a public concert hall with 1,800 seats (original: Univerzalna Sala) financed by the 35 states of the United Nations. It was designed and realized by architects and builders from Sofia - the capital of Bulgaria, connected with Macedonia by eternal geopolitical relations (now, after the transformation it is conflicted). Bulgarians successfully experimented on it with prefabrication in relation to public buildings. The building is a round, covered flat dome with a classic rectangular entrance (1964-1966). From a long distance it might resemble the Roman Pantheon, and from a closer distance, resembles a the multi-purpose and very famous Madison Square Garden hall located in the heart of Manhattan.

This new late modernist buildings that were realized, were done so with difficulties, over more than a dozen years, from the mid 1960's until the end of the 1980's. Eventually it has been created in a tightly-pretentious, pseudo-sculptural, aggressive manner ("like brutalism"), similarly as it was done in Romania under the Ceaușescu clan rules, and here and there in the Polish People's Republic. This stimulates a twofold reflection. Firstly, the 1960's contribution to Western architecture and another trend of the Late Modernism, being under the influence of the West. It reveals in abandon, a simple box architecture, and its ornamentation with ambition carving forms.

It was like "taming and humanizing modernism". The second important aspect in the field of aesthetics, this time in the ethnographic meaning, is cultural regionalization of aforementioned pretentiousness. They are characteristic of that late modernist architecture. In countries with high Western culture, especially Protestant, it remained calm in principle, eventually becoming sophisticated. Its sculpturality was controlled and moderated in good taste. It was created quite formally, richer and expressively ("*parlante*") in the European Catholic countries of the South - mainly in Italy and in the countries of Iberia²⁹. While the most vulgar and exaggerated/crudely extravagant was in countries under the East and the Orthodox Church influence, for example the Balkans (Figures 12B, 13B), partly in Romania and Bulgaria, and "of course" in the USSR³⁰.

7. "POLISH" CONTEMPORARY ART MUSEUM - NEW BEAUTIFUL MODERNISM

The important role of Polish authors in the Skopje reconstruction planning process (and the assistance of the Polish People's Republic politicians PRL), had a wonderful continuation in the architectural and plastic scale. The International Association of Art (original: A.I.A.P. – „*L'Association Internationale des Arts Plastiques*”, organisation), during the plenary session in New York in October 1963, appealed to artists and artists' associations in the world for works donations for "strengthening the vision of the city's reactivation"³¹.

The positive response came from the artists and their associations from 40 countries. This is 5 more than the United Nations' representatives. Particularly committed were the local associations of creative countries with exceptional artistic potential and willingness to help, for example: France, Poland, the USA and Italy. So many and such great works were coming, that the Skopje City Council decided to build a "Contemporary Art Museum" (Original: "*Музејот на современата уметност*"). Local government, as its material part, designated assets in kind - a wonderful communal land near the center, on a hill over the river, near the historic fortress/citadel, with phenomenal views.

Then the Polish government (mainly Prime Minister Józef Cyrankiewicz and Culture and Arts Minister Lucjan Motyka) decided to gift this museum. The first authors of the concept were famous architects-designers Oscar and Maria Hansen. However, their design was too extravagant, too functionally and formally complicated (for example mobile ceilings and roofs as lawns in the form of umbrellas: raised and reared in the ground), difficult in realisation, and extremely expensive, so it was not accepted. It had a very distinctive, expressive and "eye catching" form, which, however, for the same reason could "quickly get boring"³².

However, in Skopje a general intention was to create a work more timeless at an affordable price. Today the project could be described as almost minimalist, the "Tigers": Waclaw Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński and Eugeniusz Wierzbicki, started work in 1966, and the opening ceremony of world renown, took place in 1970³³ (Figure 12A). The museum is a decoration of the rebuilt Skopje. It is mentally and intellectually dominant, and simultaneously a discreet and beautiful artistic object, and not intrusive in the landscape. It "makes the landscape more beautiful than it was before" [maxim of F.L. Wright]. As time goes by, it is evolving positively and in accordance with modern trends is multiprogramming, the most important artistic institution in the country.

As an institution, in addition to the permanent and contemporary exhibition, it undertakes other multi-level activities. It promotes: a search of important works of art, to discover new talented artists, protection and preservation of art objects, and finally - the dissemination of art knowledge. The Museum has a world-class, multi-lingual, well-edited art magazine: "*The Large Glass*". It is the quarterly scientific magazine, with historical and contemporary themes that covers international world issues, and the range of topics covers various fields of artistic creation.

The strongest impact of the museum is the field of modern art: pre-war (including the drawings of Antonio Sant'Elia), the latest (for example: native world-class artists like the affiliated sensual hyperrealist - symbolist Konstantin Kacev) and above all leading paintings from 1950- 1980. Due to the special, unique circumstances of the building, and the main collection - the most important body of work presents masterpieces by such artists - donors as: the aforementioned Pablo Picasso, and among others: Hans Hartung, Fernand Léger, André Masson, Robert Rauschenberg, Victor Vasarely, Sol de (le) Witt.

The spatial work represents among others: Alexander Calder, Christo, and Louis Kahn's architectural works, including his models. Emotive artistic experience through this exposure are comparable with the best worldwide facilities such as: MOMA and the 20th century gallery in Metropolitan Museum. In the main exhibition of paintings - gifts from the artists for Skopje are also Polish artists' works such as: Kiejstut Bereźnicki and Henryk Stażewski. On the 30th anniversary of the catastrophe there was what was called the Polish Artists Days (1993) which turned into the Polonia club "Wisła" which worked for a decade - until 2003³⁵.

In 1966, when the "Tigers" began designing the museum, two books appeared in the West that caused a turn in post-war architecture against not natural modernism (Modernism 2). They were: "*Architettura della Citta*" (City Architecture) by Aldo Rossi, and "*Complexity and Contradiction in Architecture*" by Robert Venturi. The innovative Westerners designed environments at the turn of the 1960's and 1970's developing the postmodern

movement, with a variety of faces: from ironic historicism to modernism read out again, in the direction of post functionalism and refined aesthetic abstracts - neo-modernist (Modernism 3) .

During that time Yugoslavia decided to continue the Skopje centre development, through projects selected in successive competitions: open and by invitation, international and limited to domestic artists. In these conditions and the neo modernist mainstream ("post industrial" according to the terms of competition) there were designs implemented in Skopje, particularly beautiful was the M.O.B. complex - Macedonian Opera and Ballet (1976-1979, a year before the death of President Tito) (Figures 27A-28B). The authors are winners of a competition, Slovenian designers Office 71 from Ljubljana: Stefan Kacin, Jurij Princes, Bogdan Splindler and Marjan Urshic. They designed buildings along the entire length of the northern coast in the centre, however from this concept only the opera house was realised. Today, it can be regretted, because the remaining space is built-up with horrible "neo- socialist realist" edifices from the Skopje 2014 Programme (*vide* next chapter).

The opera was localized on the opposite side of the river in relation to Kenzo Tange's Gate. It became the pride of the Centre, because it became a standard at the highest world level (compare: videos on the web, search for example: "*Macedonian Opera and Ballet*"). It should be remembered that at that time Yugoslavia was in a political and economic border between the West and the Comecon countries under the control of the Soviet Union. With this independence, despite the communist regime, Yugoslavia was in global circulation of cultural information, and Western cultural patterns were accepted.

At the same time, the availability of convertible currency and uncapped exchange of goods and services with the West, allowed for example: a use of technology and materials from the free world, and if necessary, counselling and other assistance from the West. It has to be remembered, that at the time of the Polish People's Republic was the coarse era of Gomułka and Gierek, Yugoslavia was a place of tourism and recreation, and open investment to newcomers from the West; unfettered and of low financial cost for an attractive product obtained in return. In these conditions they created the Macedonian Opera and Ballet, which in addition to the urban and architectural values they had a successful repertoire: the most difficult operas, progressive jazz festivals. It attracted the music lovers of the West, bringing Skopje fame and money.

The opera's architecture is well integrated into the city, original, and of "celebrity" standard. Some emotional reviews may seem slightly excessive: "*Highly distinctive and prominent building in Skopje's urban fabric. Among a number of new iconic buildings, the small city also featured a landmark deconstructionist opera house that could rival the Sydney opera house in appearance. This building, with its distinctive features, is a precursor of fractal and deconstructive approach in Post-Industrial architectural design from the 1980s and early 1990s. Resemblances with early Zaha Hadid's designs are evident.*³⁶" Seems more sensible to seek similarities with the pretty M.O.B. to the Opera House in Oslo, created by a team of Snøhetta 30 years later (2008). They are, however, fairly distant associations, if compared and analysed really closely.

The material decor of the M.O.B. is truly minimalist and sophisticated. Snow-white architectural concrete on the outside is connected with snow-white marble in the interiors, like the Italian marble in Finlandia-talo hall in Helsinki, designed by Alvar Aalto (1971). The technological superiority in Skopje compared to Finland was the fact that an expensive marble imported from Italy was not exposed to atmospheric climate. Unlike in Finland, with drastic temperature fluctuations, resulting in warping and peeling plates. Replacing the cover engulfed 50-100% (data not disclosed) of the annual Finnish state budget³⁷.

Summing up the above-described period - Yugoslavia, affected by the disaster and rebuilding Skopje was, in the 1960's-1980's, an outstanding modernist training ground of international urban and architectural art.³⁸ Today, from the perspective after 2013, exactly

50 years after the tragic flood and earthquake from 1963, it can be said that Skopje was a place of fascinating reconstruction. The difference, however, to actually closing the Skopje 2014 Programme, is that the other process was the best in terms of taste, modern mainstream at the international level, with the participation of the world's masters of creation. Since the 1960's until the transformation, Skopje supported new architectural trends with modernist concern for urban harmony.³⁹

8. A DIFFICULT FREEDOM - NATIONALIST POSTMODERNISM

Separatist tendencies growing in all seven of the Yugoslav lands (Bosnia-Herzegovina, Croatia, Montenegro, Kosovo, Macedonia, Serbia, Slovenia) for 10 years after the death of Marshal Tito, on the wave of great transformation in Eastern Europe, resulted in a disintegration and a terrible multistep civil war. Macedonia, one of the smallest and poorest republics, moved away from the sea and surrounded by hostile countries (Albania, Bulgaria, Greece, Serbia) – was free since 1991, shunned the bloodshed and ethnic cleansing.

A favorable factor for the conflict-free policy is its location as a kind of "peninsula" in the southern reaches of the former Yugoslavia. Macedonia "pushed in" between these neighbouring countries: Albania, Bulgaria and Greece, which, as external to the former Yugoslavia were not directly involved in the Balkan civil war. Despite its stabilizing foreign policy, it faced considerable difficulties in the areas of: economics, social issues and the legitimacy of its identity on the new map of Europe. "Difficulties after the disintegration: - weakness, littleness and poverty are the natural results of atomization of elements of a formerly unified structure and a household as a whole, the strongly managed Yugoslavia which was respected by the world"⁴⁰.

It should be kept in mind, that the formally homogeneous Yugoslavia was established, like a reborn Poland, as a result of changes after World War I, thanks to the fall of the occupying powers, in its case, including the collapse of Ottoman's Turkey. But in contrast to Poland, it had never constituted a coherent unity such as the First Republic of Poland from long ago up to the tragedy of partition. However, the compact Yugoslavia survived from 1919 until 1991, despite the change of regime in communism after World War II (here again occurs a partial comparison to Poland). In this fairly coherent structure managed from Belgrade, the main lands of the north, closer to Europe: Slovenia, Croatia and Serbia - developed industrial - urban civilization. Thanks to this, they achieved a fairly high economic - social standard.

During this time, the south lands have remained pariahs. Their value were tourist attractions: natural and cultural, but with poor infrastructure. The second source of income was poor farming, mainly limited to a fruit cultivation. Significant industrial products were sent from the north, allowing the Yugoslav state to keep a stabilizing balance. This cultural sameness in the field of peripheral tourism makes an absurd comparison of the small southern Balkans states to the Western European small states and principalities such as: Switzerland, Luxembourg, Liechtenstein and San Marino. There is a powerful role of a centuries long civilization based on a specialized production. Macedonia is in an exactly opposite situation: "Soon will decompose and will be divided between Great Albania and Great Bulgaria" – these are Antonina Samaras words, Prime Minister of Greece, which undoubtedly is the third most hostile contender for Macedonia partition.

A spectacular investment was the Millennium Cross in 2002 (Figure 3A, 3B). It has 66 meters in height, making it the highest in the world. It was located on Vodno hill (1066 m) dominating the city from the south side, half a mile to the west of a hidden military base. It can be compared to the cross on Giewont, dominating over Zakopane, Poland. A very dense grid design resembles the structure of the Eiffel Tower. It has a simple universal shape and classic proportions of a Christian cross, without additives, a distinctive Orthodox cross, even though in Skopje dominates a eastern orthodox religion. The cross woke

also a social debate, because it violated the guarantees of the new multicultural state founding from 1991, regarding Muslim equality in a free Macedonia. From the city (area of the historic train station) to the cross leads a 500 meters long rack railway. Nearby a restaurant and a small hotel was built; two more are in the middle of the road between the city and the cross. Inside the structure is a lift and on the top a great view point.

An architectural disaster and embarrassment of the populist government - especially against a beautiful idea and a top location - St. Mother Teresa Memorial House. This guardian of the poorest children in Calcutta, Nobel Peace Prize laureate, was Albanian. She was born and had lived for 18 years in a house on Macedonia Street. There was a Catholic church in the middle of the route between the main Macedonia Square and the famous train station. Unfortunately, built in 2009 the Memory House is a horrible kitsch, bringing the worst visual associations with "tomfoolery" postmodernism in the USA from the 1970's ("only the cross of Christ allows us to not confuse this building for a casino"⁴³). The designer was, designated by the authorities, without any competition: architect Vangelis Bozinovski. After an unsuccessful flirtation with postmodernism, authorities changed the "paradigm" in a direction of an amazing 21st century "socialist realism".

Often in a history, a difficulty in internal and foreign politics are a breeding ground for nationalism. In view of the difficult conditions for governance rightist authorities decided to reinforce national tradition in an extremely populist way. Therefore primarily invoking the ancient Macedonian kings greatness: Darius and Alexander the Great, were silent as their historical position and achievements were primarily associated with unpopular and hostile neighboring Greece. They were reminded also in an iconographic way, the late-ancient rulers of Byzantium: Justinian the Great and the medieval monarchs of Macedonia and the region. Also restored to the public an iconography of the 19th/20th-century heroes of freedom (of generations corresponding to Garibaldi in Italy, or Polish combatants from revolutionary faction) occurring against the Habsburgs and Turkey due to a free Macedonia.

The Skopje 2014 project announced in 2010 its main promoter: Prime Minister and Chairman of the V.M.R.O. - D.P.M.N.E. that means Internal Macedonian Revolutionary Organization - For the Macedonian National Unity Case - Mikołaj Grujevski and Elzbieta Kančeska-Milevska - Culture Minister. The main ideological adviser of the Prime Minister was the extravagant Israeli writer Samuel Vaknin. He is the author of the blog and website called "Narcissism and Psychopathy", which aptly defines its personality traits and expressed his views. Projects in addition to the spatial shaping of public spaces included the following objects: 40 monuments, 20 great edifices of power and public utility (plus a few refurbished - mainly facades), 2 new pedestrian bridges and 3 refurbished functions: representative, exhibition and walking. They are composed quite accidentally and fail to comply with the role of communication and transport, which is not resolved in the city.

Costs incurred from taxpayers presented initially as the amount of 80 million euro, then in the years 2011-2012: 200 million, and in fact at the turn of 2013 and 2014 it was calculated as an estimated expenditure of 500 million euro. The community was shocked. Which revived opposition social web sites and forums. There were strong protests and permanent loss of trust in the government by the majority of the population (Figures 64A, 64B). It was surprising, that the party endowed with the public trust and elevated to power through democratic elections - totally ignored the electorate and society. It did not ask for opinion in the slightest, did not seek advice about its intentions. Planners and designers were not invited to design⁴⁴.

9. "SKOPJE 2014 PROGRAMME " - FAIRGROUND KITSCH AS A NEO-SOCIALIST REALISM

Thus non-governmental organizations protested and basically all the social strata. Protests were expressed by the homeless and unemployed who were counting on care and

employment. The indignation expressed, tacit so far, the majority - expecting a post-communist health care reform and an improvement of transport and communication infrastructure. Against an absurd prodigality protested businessmen, often moving out their investments from Skopje. Previously they assumed that there will be a wise economic policy. The earliest distanced themselves from the authorities and from the Skopje 2014 Programme, the world of the intellect, art and science - students and professors, from, among others, faculties of sociology and fine arts. Indeed, they first see through this ridiculous cheap populism diagram (but very expensive for taxpayers) and vulgar ("explanations for dummies"⁴⁵), kitschy aesthetics of the Programme.

On the lower requirements level there are two frail benefits of the Programme. The first advantage is "finally" the government's interest in public spaces, which for 10 years of the transition were not improved. Second, less demanding reviewers hoped to fill the centre with the historical monuments, which would bring back the Macedonian historical consciousness and national pride ("the most important chapters of the Macedonian history before Turkish rule, and struggles for independence in the 19th and 20th centuries"⁴⁶). Reality has verified these rather naive hopes. A ruthless kitsch, anachronistic art vulgarity on the border of repeated socialist realism and parochial provincialism appeared. This low quality appeared in realisations, despite the huge financial outlay, high-quality of materials and frequent workshop perfection of so-called artistic products of amazing "neo-classical" totalism of the 21st century. Sharper critics have called this narrative and persuasion a "comic book for illiterates"⁴⁷.

All these "public auctions" were placed without any competitions or auctions, but outsourced to people licensed by the authorities, like sculptor Valentina Stefanovska. She plays a dual role, as the once famous Stalinist artist Vera Mukhina - in addition to creating works (statue "Mosfilm") she is an "agreement bridge" between contractors and principals. The aforementioned 40 monuments, today mostly completed, are in the form of tens - centimeter models on the table in the office of the Prime Minister. Because of the diverse scale, techniques and colors - they look like fairground figures on a stall at the market⁴⁸.

As it was mentioned earlier, one of the positive aspects was central public space arrangement. However, sculptures and detail decor is criticized as too old-fashioned. The reason for this opinion is a too "heavy design" and a hard decor of surfaces without the subtleties and details, which are clumsily copied from historical patterns and abroad. The material is usually white marble complemented by another light stone, which gives a Mediterranean taste. However, in the 21st century it is a demonstration of parvenu character of wealth.

There are 3 central public spaces. They constitute a coherent, axial whole. It was mentioned earlier that Skopje has a butterfly shape (Figure 16A). Its centre consists of: 1. south square (Macedonia Square), Bridge (Stone Bridge) and the north square (Uprising Karposz Square, that is: Christian Macedonians nationalities' rebellion against the Mohammedan occupiers - Ottoman Turks, 1689). This axis, defined by the bridge and the squares, is continued on both sides through the main streets: north and south. A multitude of freestanding monuments built in the area, can be classified into 4 types.

The first type are monuments are the aforementioned Macedonian kings. They are giant, in a wrong scale, on hideous, coarse stone pedestal-columns, casted in gunmetal, with a too expressive image. Both are standing on the main Macedonian square. The statue of Philip II is placed on a pool and a fountain. The hero is built on a 16 meters high column, the figure has 14m. Altogether it is 30 meters (Figures 22A, 22B). The central statue of Alexander the Great is at the base of 13-meter high fountain with a column, on which is placed the 12-meter rider on a Bucephalus horse, expressing ecstatic paroxysm. The whole of it exceeds 25 meters in height (Figures 42B-43B). The author of both is Valentina Stefanovska. In the center is over a dozen of new equestrian statues, slightly smaller, looking like the 19th century copies. Sarcastic, competent critics point out that the styling

of their sculptural form is dominated by a primitive Greek pattern. And this is, paradoxically, a message contrary to the political intentions of the investors - the nationalists, because it is an argument that Macedonia is a accessory land, dependent on Greece.

The second type is only a little more intimate, a several meter high monument representing the ruler sitting on a throne. It is hewn in snow-white stone, stubby, stiffened, discouraging to the viewer from the first sight. Among the several objects of this type, the most important are: Justinian I - Emperor of Byzantium in the 6th century (Figures 45B-46B) and Samuel of Bulgaria - Tsar of Bulgaria in 10th – 11th century (Figures 48A, 50A). It should be noted that both rulers were foreigners, the Macedonian aggressors, except that Justinian was a Greek aristocrat born - as mentioned earlier - in Illyria, near Skopje. At both squares and the beginning of the streets there are also some other new monuments of this typological group. They are a bit more intimate, single, present rulers or other important people, sitting or standing, usually on stone pedestals, casted in bronze or gun-metal.

The third type is a collective character monument. In this type, is a double hieratic monument of the Christian Slavs prophets Saints Cyril and Methodius. It is cast in bronze, on a white pedestal stone (Figure 25B). There are also unique single and group monuments "closer to life". They are "realistic", placed close to the ground at. Few of them are embedded in the pavement, like modern statues in the West. Exceptionally, they refer to modern art, for example fighters from Tessaalonik seem to be inspired by the Burghers of Calais statue by Rodin (Figures 47A, 47B). Artistically valuable is the poignant "begging" statue, at the outlet of the Northern Axis (Macedonia Street) to the main Macedonia square (Figure 52A).

In contrast, the fountain "Mother of Macedonia" has a fairground quality (Figures 22A-23B, 38A). It did not help: a fairly large scale (figures are more than 3m high) and a central location on the Karpos Uprising Square. Under the big, hideous fountain in the shape of several meters in size mushroom, around the central pole are sitting four beautiful young mothers. According to the scenario, they represent four stages of Olympia's motherhood. She was the wife of Darius and mother of Alexander of Macedon. He is here as the Baby, which, combined with his mother, refers to the archetype of the Madonna. The relation between this monument and turned toward it is statue of Darius like a "paternal supervisor". The statue of young women in the fountain can from a distance - rather ideological than artistic – be associated with the fountain in the Conservatory Garden in Central Park.

The fourth type of monument are systemic - symbolic of "ordinary people", placed on the balustrades of two new pedestrian bridges: the Eye Bridge and the Arts Bridge. It looks like a parody and mockery of great historic bridge art sculptures. There are a kind of social realist or Fascist figures of: soldier, laborer, clerk, teacher and others. There's even a diabolical kneeling civilian with a revolver, usually associated with Gavrilo Princip, the assassin of Archduke Franz Ferdinand of Habsburg, although officially there is no comment on the subject. The Eye Bridge has symmetrical $2 \times 14 = 28$ sculptures (Figures 35A), - and one more, the centrepiece: the Allegory of Macedonia (Figures 33A-34B), it indicates the most important new building: the Archaeological Museum (Figures 32B, 34A). The Arts Bridge has only $2 \times 14 = 28$ symmetrical sculptures (*vide* below); it aims at the circular edifice of Financial Police (Figures 37A, 37B).

The third is the renovated Goce Delčewa bridge which has two lions at both balustrade abutments. The example for it was a baroque bridge from 1740, in St. Petersburg over the Griboyedov Canal. Two of the lions are "safe" imitations of the classic style, while the other two are more modern and monstrously ugly. They have an unofficial, ambiguous name among the inhabitants: "Transformers"⁴⁹. Slightly less pretentious are the recently restored Liberty (original 1936) and Revolution (original 1963) bridges. They are accented with large even-lanterns, referring to the climate of eclectic / neobaroque Tsar Alexander III Bridge in Paris.

10. FREEDOM FROM EVIL - OR FREEDOM IN VALUES

On the borderline of investments in the field of sculpture and architecture, there was made the triumphant arc of "Porta Macedonia" (Figures 48A-49B). The author of the arc is Valentina Stefanovski. The idea and design were classified. The arc was commissioned by the Prime Minister in 2012. It was another surprise for the society. The original name of this arc: "Porta Macedonia" is an allusion to the Roman Empire. It should be remembered, that the name of the Gate and its location are taken from Kenzo Tange. The new arc in terms of form is a more primitive plagiarism of the Great Napoleon Arc on Place Charles de Gaulle in Paris, designed by Jean Chalgrin. The original has more than 50 meters, and this one in Skopje - 21 meters.

Inside the arc are a civil registry and a souvenir boutique. Sculptures on the walls, presenting the deeds of Alexander the Great, has led to international complaint from the Greece Government against Macedonia. Citizens and the creative environment have others pretences about this government's "toys", made from a very expensive Austrian white granite, built by the Austrians with taxpayers' money. It was an absurd expense of over 4.5 million euro. The money was transferred from an agreed and implemented plan for a truly modern and attractive investment of the Philharmonic (which is located between the aforementioned Opera and the Conservatory near by the central north square). The Philharmonic was suspend half-way through because of spending on the Triumph Arc, and after 4 years it looks like a post-industrial ruin (Figures 29A-30B).

Intellectual debates and the Macedonian elites' "aesthetic" outrage about this native version of the "Straight Revivalism" style, have a prosaic but hot-topic complement and counterpoint in civic debate and the taxpayers outrage regarding the exorbitant authors fees. Currently a scandal has been uncovered by investigative journalists, which was hidden by the democratic government. The staggering sculptors' earnings; there is a suspicion of sharing profits with politicians⁵⁰. Reporters acquired a payroll classified in the Financial Office; its fragments are below.

Table 1. The Skopje 2014 Programme - the main sculptural works and honoraria at the expense of taxpayers. Source: data by: Duridansky, prepared by Studio AS Wojciech Kosinski, detailed by Milosz Zielinski

Artist	Work	Honorarium in euro
Valentina Stefanovska	Philip II Statue with Olympia - Mother fountain	1.487.900.-
	Alexander The Great monument	649.000.-
	Triumphal arc Porta Macedonia	303.512.-
	Sculptures on and near by the Eye Bridge	105.000.-
	Other Works in the center	399.070.-
Tome Acjevski	Fallen Heroes of Macedonia monument	130.000.-
Mile Briceski	Statue of Todor Aleksandrov, freedom hero from 19th/20th century	114.991.-
Zoran Kostovski	Macedonia monument, the Eye Bridge near to Museum	99.458.-
Grozdanka Kanikova	Sculptures: The Observer, Girl, Fish	97.595.-
Dymitr Filipovski	Sculptures: In Love, Push Women, Heeej	84.117.-
Angel Koronovski	Monument of Activists of The Internal Macedonian Revolutionary Organization (the ruling party 1897)	72.000.-
	Gemici - Thessalonica Fighters monument, near to the bridge	28.000.-
Žarko Baszeski	Horse monuments: Dame Grujev, Goce Delčev	68.000.-
	Saints Cyril and Methodius monument	25.000.-

	Monument of Kuzman Josifovsky Pitu partisan 1915-1944	20.000.-
Tome Serafimovski	Saint Clement monument Monument of Professor Krist Petko Misirkov, humanist 1874-1926	60.000.- 60.000.-

As a result of these disclosures there was a reshuffle in the City Office Management of lower personnel in the hierarchy of local government. "Of course", without a substantial party change in ruling.

However, the most visually (and budgetary) striking are the new buildings (Figures 31A-37B). They were located around the central squares, in the immediate vicinity of the Stone Bridge, which connects those squares. They are also in direct relation to the bridges on Vardar river and along the riverside boulevards.

The most spectacular is the Archaeological Museum (Figures 31A-34B), a strange oval, surrounded by giant columns of "gigant order", spanning the entire height of the building. The concept of absolute shocking imitation of historical architecture, "more virtual" than even the most eclectic buildings by Ricardo Bofill. Moreover, the decor is very kitschy: expensive white granites and marbles with too many gildings and details.

The National Archives is in the pseudo-classical convention, not boxed but columned. There are mainly a collection of studied political materials of communist security services; this is an equivalent of the Polish I.P.N - Institute of National Remembrance (Figures 36A, 36B). The construction is oddly flattened, deprived of the necessary width. Other unbearably pretentious and ceremonial buildings in this complex are: the National Financial Police (Figures 37A, 37B), the National Commercial Bank, the Ministry of Foreign Affairs and the Constitutional Tribunal.

The most promoted is the Freedom Struggle Museum (original: *Музеј на Македонската Борба*) (Figures 24A, 63A), dedicated to the history of the Internal Macedonian Revolutionary Organization. Next to it is the National Theatre (Figures 24A, 63A).

The aforementioned expenses considered by serious observers as "insane"⁵¹ are negatively evaluated, because of which have suffered not only other sensible investment ideas, like for example the Philharmonic, but also such important tasks as the need for revitalization and the restoration of some central districts near to the Karpos Uprising north Square. This takes into regard the: picturesque "Mohammedan" shopping streets leading from the Square, along the north axis, including the Old Bazaar, and also the main Orthodox Saint Dmitri church, slowly but consistently renewed.

An increasing tension is the fact that Orthodox churches are repaired faster than mosques, therefore the promises about full-multiculturalism in free Macedonia are broken (compare the aforementioned great Christian cross issue). The nationalist ruling party, as in Russia after the transformation, demonstrates a connection with the Orthodox church, but in a clearly shallow, populist dimension. In contrast, the beautiful Holocaust Museum (Figure 24B) was happily finished. However, it happened because this investment was independent of the ruling party. It was created under the international protection auspices, in terms of organization, finances, architecture and aesthetic.

In Skopje from the beginning, through the centuries, until the Skopje 2014 Programme, was built wisely, well and beautifully. With a particularly distinguished dramatic period of reconstruction after the earthquake. Then the city became a world-renowned training ground for experiments in the field of modernist and late -modernist planning, urban planning and architecture. Then there was a good continuation in the recent era of neo-modernism. Unfortunately, the unexpected declaration of the authorities in 2010 became the laughing stock of the world, showing bizarre ahistorical kitsch products, quasi-

classicism of clearly Social Realism-Soviet political connotation, both populist and antisocial.

For centuries Skopje had a provincial position and it was promoted as the capital of an independent state, causing a "from a peasant to a king" syndrome, - and therefore a parvenu ethos. An artist colleague, when he saw a visualization of the Skopje 2014 Programme, said: "They must feel very threatened"⁵². This can be a diagnosis of the emotional state, in which the idea was born. Macedonia is a young country, formerly one of poorest republics of socialist Yugoslavia. For nearly twenty years it is struggling with Greece about the national flag and the official name of the country. "The Bulgarians consider Macedonian language a dialect of Bulgarian. A few years ago, the government in Skopje was afraid of a collapse of the republic, because of an Albanian uprising; a vision of Greater Albania, commented-on in Tirana, threatens the territorial integrity of Macedonia; and the Serbs look at this country as the southern borderlands."

The project has more in common with nationalism than with the art; it looks primarily like an attempt to compensate the centuries, during which Macedonia did not exist as a state, and vulgar aesthetics trying to re-create the history of this country. Kitsch with populism in reality is Totalism. The uncertainty of the state identity and legitimacy of the authority causes radical slogans, also in art and architecture, which is a permanent burden for future generations. However, at the end of these considerations regarding the good and the beauty in a city, an important and difficult aspect should be identified.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

Summing up the aspects of the beauty and the good, using the example of Skopje being shaped with Modernism in the 20th and 21st Century, it can be concluded that both positive and negative events, model and specific, were realized.

These are achievements and experience: universal and unique; desirable and undesirable. Undoubtedly, Skopje is one of the most interesting European research polygons.

Skopje during the period of the Federal Yugoslavia state, pre-and post-war (about 1920-1990) contribute to its valuable identity.

It is an "urban-social personality", a modern city with a "character". It is cosmopolitan and multicultural: Orthodox, Catholic, Islamic, Jewish. It has the neighbourly influence of: Albanian, Bulgarian and Greek.

The tragic disasters in 1963 - seemingly paradoxically - helped the city in a very significant increase of its standard, ambition, efficiency, and effectiveness, finally fame and international position.

This position, which is worthy to be an example to the world, was - also paradoxically- undermined and threatened, as a result of the great Eastern European transformation, since 1991, as a result of the self-determination and independence obtained by Macedonia.

In extremely difficult socio-economic-political conditions, the risks allowed the right-wing to reach for power. They led domestic policy by "shortcuts". They do not really care about serious reform, but dazzle in populist style, shaping the country and capital into "Fortress of Europe"⁵⁵.

Moreover, according to populist state investors, there is a need to manifest a power based on a new, but historic architecture form, carrying a great historical tradition, born primarily from Alexander the Great.

The ideas of the good and the beauty have been so badly deformed, contrary to cultural values, as opposed to the time after the disaster in the years 1960-1970, when a difficult situation served as entry into the global modernity mainstream.

Paradoxically, principles of conducting procedures were more democratic under the rule of Marshal Tito, more so than now with formal parliamentary democracy and self-governance of the cities.

Enlightened critics of the politician's attitude, comment on the facts in an assertive and credible way. The authorities' pursuit of the state's accession into the European Union should be carried out, among others, through appropriate manifestation of a good "brand" for its capital ("urban branding & hallmark")⁵⁶.

To achieve such standards simultaneously two, seemingly opposite, types of formation are needed: 1. the most modern European internationality and even globalization, 2. with simultaneously signalled its own specific characteristics and continuity of the tradition, but without simply reversing the clock of cultural history.

Meanwhile, a historicism of the Skopje 2014 Programme in the sculpture, architecture, and urban planning, commits two sins at once. In addition to the gross anachronism in the worst "soc" style, fatal geopolitical errors were committed: lowering their own cultural identity and emphasising of their enemies.

The character of the new monumental complexes has nothing to do with Macedonian tradition, but primarily follows the heritage of hateful Greece and the ancient invaders: the Roman and the Byzantine Empires.

Studying the "new states" created or changed due to transformation, from Astana to Skopje, from which can be drawn bitter reflections regarding the good and the beauty in the urban space.

If in the new and undergoing transformation countries in which totalitarians democratically come to power (euphemistically: the right, nationalists, populists), their favourite architecture can also return - historicism and kitsch⁵⁷.

Particularly important are the opinions of competent, independent local personalities. Macedonian professor Misko Ralev, an academic of architecture at the American College in Skopje, expressed recently about these issues a number of important observations.

He perfectly summed up the situation of countries of the generation "after 1989", generalizing it aptly, with totalism as a universal, threatening problem. This is particularly important in light of the noticeable criticism of democracy and a anti-democratic right wing coming in to a prominence. However, the final words should be relate to the design.

What can be good -and- the beauty contained in a friendly city: a personal intellectual reflection and emotional experience. But studied also towards an objective measurability, they can be a leading expression and measure of an urban space.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Abramowiczówna, Zofia. 2002. "O sztuce starożytnej". Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń, 152 ss.
- [2] "Adolf Ciborowski - 25.05.1919-26.01.1987". Materiał redakcyjny niesygnowany. W: "Polacy w Macedonii" Portal internetowy <http://polacywmacedonii.net/wywiady/adolf-ciborowski/> Po-brany 2013_12_01.
- [3] Borys, Bartosz. 2010. „Macedonia - niewielki kraj z wielkimi problemami”. W: „Dyplomacja”. Portal internetowy, red. Wolejko, Piotr. Adres internetowy: <http://dyplomacja.fm.blox.pl/2012/10/Macedonia-Niewielki-kraj-z-wielkimi-problemami.html> Po-zyskany 2013_12_25.

- [4] Bugajević, Dejan. 2010. "Critics Lash "Dated" Aesthetics of Skopje 2014". Culture Watch. 24 czerwca. Adres internetowy: <http://www.balkaninsight.com/en/article/critics-lash-dated-aesthetics-of-skopje-2-aa4>. Pobrano 2013_10_19.
- [5] Cierpiński Janusz. 2013. "W Skopje z Adolfem Ciborowskim". Wywiad dla autora niniejszego artykułu, 08_30.
- [6] Doxiadis, Constantinos Apostolou. 1968. "Ekistics. An introduction to the science of human settlements". Oxford University Press. Oxford, 528 ss.
- [7] Duridansky, Darko. 2013. "Sculptors earn Fortunes From Revamp of Skopje". Balkan Insight. 26 kwietnia (niezależna, tolerowana przez władze gazeta-biuletyn w języku angielskim, wydawana w Skopje). Wersja internetowa: <http://www.balkaninsight.com/en/article/skopje-revamp-has-made-sculptors-millionaires>. Pobrano 2014_01_10.
- [8] Gąsowski, Jerzy. 2008. "Prahistoria sztuki". Wydawnictwo Trio. Warszawa. 260 ss.
- [9] "Imperium Osmańskie. Rozpad Imperium Osmańskiego. I wojna światowa. II wojna światowa. Jesień narodów 1989. Świat w latach 90". 2004. Atlas Historii Powszechnej -The Times Atlas of World History. Świat Książki sp. z oo - Bertelsmann Media. Warszawa, 184 ss.
- [10] Jencks, Charles. 1989. "Architektura późnego modernizmu". Postłowie Kosiński, Wojciech. Arkady. Warszawa, 200 ss.
- [11] Jovanović Weiss, Srdian; Linke, Armin. 2010. "Skopje will disappear". W: "Abitare" 536. Wersja internetowa, adres: <http://www.abitare.it/en/architecture/skopje-scomparira/> Pobrano 2013_12_15.
- [12] Jovanovsky, Dejan. 2010. "MOB (Macedonian Opera and Ballet) deconstruction #1". W: "Abitare". Zeszyt 07. Mediolan, s. 10-11.
- [13] Karczewski, Kamil. 2010. "Disneyland w centrum Skopje". W: „Kierunek Bałkany”, portal internetowy światowej organizacji dziennikarzy Wordpress. Adres internetowy: <http://kierunekbalkany.wordpress.com/2010/11/07/skopje-2014/> Pozyskano 2013_12_25.
- [14] "Kenzo Tange. Laureat Medalu SARP". 1973. Red. Zespół Zarządu Głównego SARP. Wyd. Zarząd Główny SARP. Warszawa, s. 17-21
- [15] Kim, Arthur. 2011. "Kenzo Tange - Reconstruction Plan for Skopje". Miesięcznik internetowy „Archimess”. Sierpień.12 ss. Adres internetowy <http://archimess.tumblr.com/post/13127712012/kenzo-tange> Pobrano 2013_12_07.
- [16] Kósa, Zoltán. 1973. "Kenzo Tange. Építés- Architectura - sorozata". Wyd. Akadémiai Kiadó. Budapest, s. 12-25.
- [17] Kosiński, Wojciech. 2011. "Agadir: pobyt 1, pobyt 2". Fotografie i notatki *in situ*; w posiadaniu autora.
- [18] Kosiński, Wojciech. 2012. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach przedmodernistycznych: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - places friendly to the people in pre-modern cities: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 18. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 7-46.
- [19] Kosiński, Wojciech. 2013. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach modernizmu do roku 1945: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - people friendly places in the modernist cities before 1945: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 19. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 7-38.
- [20] Kosiński, Wojciech. 2013. "Dobro i piękno - miejsca przyjazne człowiekowi w miastach modernizmu od roku 1945: idee, projekty, realizacje \ Well-being and beauty - people friendly places in the modernist cities since 1945: ideas, projects, implementations". "Przestrzeń i Forma PiF" 20. Wyd. Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny, Oddział Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Wydawnictwo Sfera. Szczecin, s. 35-94
- [21] Kosiński, Wojciech. 2014. "Miasto średniej wielkości jako metropolia". Urban Landscape Architectural Renewal ULAR, 2013. Monografia pokonferencyjna. Red. Juzwa, Nina; Sulikowska Ociepka, Anna. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej. Gliwice, 8 ss., 8 ryc. , w druku.
- [22] Lozanovska, Marjana. 2012. "Kenzo Tange's forgotten master plan for the reconstruction of Skopje". "Fabrications". Kwartalnik Deakin University Australia w Melbourne. Wyd. University of Queensland Press. Brisbane, s. 140-163.
- [23] Medarovsky, Daniel. 2013. "Transformation in post-Yugoslavian countries". Wywiad uzyskany przez autora artykułu 07_13. Notatki w posiadaniu autora artykułu.

- [24] Muratovsky, Gojko. 2013. "A theme park in a fortress: politics and architecture in Macedonia". *The Conversation*. Journal founded by Universities in: Aberdeen, Birmingham, Bristol, Cardiff, Glasgow, Liverpool, Salford, Sheffield, Surrey, Warwick, UCL University College London". Edition January. Adres internetowy: <http://theconversation.com/a-theme-park-in-a-fortress-politics-and-architecture-in-macedonia-9354>. Pobrano 2013_11_11.
- [25] Muhić, Ferid i Kamilov, Rumen. 2011. "Skopje. A City to be Discovered". Wyd. Department for Local Economic Development. Skopje, 64 ss.
- [26] Nate, Robert. 2013. "Communist Architecture of Skopje, Macedonia - a Brutal, Modern, Cosmic Era". Info Macedonia. 6 maja. Skopje, s. 6-8. Adres internetowy: <http://www.yomadic.com/communist-architecture-skopje-kenzo-tange/> Pozyskany 2013_12_11.
- [27] Nestoroska, Biljana. 2010. "Skopje 2014 Artists Defend Their Projects". Newsletter Culture Watch, 6 maja. Editor Balkan Insight. Belgrad, Sarajewo, Skopje, Zagrzeb. Wersja internetowa: <http://www.balkaninsight.com/en/article/skopje-2014-artists-defend-their-projects>.
- [28] Petrovsky, Zoran. 1970. "History 1963 - Историја 1963". w: "The Large Glass Magazine". Zeszyt 11. The Museum of Contemporary Art. Skopje, s. 12-14. Wersja internetowa: <http://www.msuskopje.org.mk/msu.php?mode=nav&mid=1&id=1> Pobrana 2013_12_01.
- [29] Pilawski, Krzysztof. 2013. "Z martwych - wstanie Warszawy". Przegląd nr 3. Warszawa, s. 22-24. Wydanie internetowe: <http://www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artykul/zmartwych-wstanie-warszawy> Pobrano 2013_10_03.
- [30] Ralev, Misko. 2013. „Leaving the Balkans”. W: “Balkan Insight”. Portal internetowy: <http://www.balkaninsight.com/en/page/macedonia-culture-and-lifestyle> Pobrano 2013_10_09.
- [31] "Skopje 1993". Polonijna stronica internetowa: <http://wislaweb.org/pol/nastani.htm> Pobrano 2013_12_07.
- [32] Stefanovska, Jasna i Kožejl Janez. 2012. "Urban planning and transitional development issues. The case of Skopje, Macedonia". "Urbani izziv". Zeszyt 1 (23). Urban Planning Institute of the Republic of Slovenia. Ljubljana, s. 91-99.
- [33] Stojanović, Dušan. 2012. "Skopje, Macedonia: Kitsch capital of the Balkans". APB Associated Pres Bulletin. 31 października. Wersja internetowa: <http://ap.org/article/skopje-macedonia-kitsch-capital-balkans>. Pozyskano 2013_12_12.
- [34] *The Large Glass*. 2014. Adres internetowy: <http://www.macedonia-timeless.com/DesktopDefault> Pobrano 2014_03_05.
- [35] Traikovsky, David. 2013. "Uwarunkowania i skutki programu Skopje 2014". Wywiad uzyskany przez autora artykułu 07_14. Notatki w posiadaniu autora artykułu.
- [36] Trajanowsky, Koce. 1913. "Welcome To Skopje, The City of International Solidarity". Burmistrz Skopje. Oficjalna strona Samorządu i Urzędu Miasta. Adres internetowy: www.skopje.gov.mk Pobrano 2013-12-01.
- [37] Tsoukalas Ioannis. 2013. "Skopje Center Urban Analysis". W: "Landscape Architecture, Departement Urbanism, TU Delft Faculty of Architecture". Methodology of the author's and their colleagues at TU Delft Chair of Urban Landscape, resp. MSc Student Work 2009. Delft, 24 ss.
- [38] Tsoukalas, Ioannis. "Research and design in landscape architecture" – PDF Repository - TU Delft. Adres internetowy: <http://www.repository.tudelft.nl/assets/uuid...36b9.../274647.pdf> Pobrano 2013-12-05.
- [39] „Tygrysy”. Materiał redakcyjny niesygnowany. W: "Polacy w Macedonii". Por. portal internetowy <http://polacywmacedonii.net/wywiady/eugeniusz-wierzbiczi/> Pobrano 2013_12_07. "Universal Hall - Skopje". Adres internetowy: http://univerzalna.com.mk/MK/za_nas/istorija.aspx Pobrano 2013_12_07.
- [40] "Urbani Izziv". Portal Wydziału Architektury w Belgradzie. Adres internetowy <http://urbani-izziv.uirs.si/Portals/uizziv/papers/urbani-izziv-en-2012-23-01-002.pdf>, s. 94. Pobrano 2013_12_06.
- [41] Zachariasz, Agata. 2010. "Przestrzeń pamięci waszyngtońskiego Mallu". Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Krakowskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk. Red. Nauk. Kosiński, Wojciech. Kraków, s. 161-184.

O AUTORZE

Prof. zw. dr hab. inż. arch. w Pracowni Projektowania Architektury Krajobrazu, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska. Założyciel, właściciel i kierownik pracowni „Studio AS”; e-mail: wkosinski@poczta.onet.pl tel. +48/511-906-665.

AUTHOR'S NOTE

Professor of Architecture, in The Atelier of Landscape Architecture Design, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. Founder, owner and leader of the “Studio AS”; Address: Politechnika Krakowska. E-mail: wkosinski@poczta.onet.pl tlf. +48/511-906-665.